

Op naar revisie en synthese

Recente trends in het onderzoek naar de adel in de middeleeuwse Nederlanden*

Arie van Steensel

Na het uiteenvallen van het Karolingische Rijk en de verdeling van de Lage Landen tussen het West- en Oost-Frankische Rijk aan het einde van de negende eeuw was het centrale vorstelijke gezag in deze perifeer gelegen gebieden lange tijd zwak. Het was toen niet te voorzien dat de territoriale vorstendommen die in de centrale middeleeuwen ontstonden, in de zestiende eeuw tijdelijk verenigd zouden worden in een groter staatkundig geheel, de Zeventien Provinciën van het Habsburgse wereldrijk. Het verloop van deze geschiedenis, gestuurd door toeval en strategie, was nauw verweven met de ontwikkeling van de machtspositie en de samenstelling van de regionale aristocratieën of – om preciezer te zijn – de adel in deze landen.

Het valt te begrijpen dat een algemene geschiedenis van deze adel tot op heden nog niet is geschreven. De Nederlanden waren in de middeleeuwen niet verenigd onder één vorstelijke dynastie, waardoor de invalshoek die in studies over de adel in Frankrijk en Engeland vaak wordt gekozen, de relatie tussen vorst en adel, niet kan worden gehanteerd.¹ Naast de politieke versnippering maakt ook de regionale verscheidenheid in sociale instituties het schrijven van de geschiedenis – of misschien beter gezegd: de geschiedenissen – van de adel in de Nederlanden een grote uitdaging, die per definitie een vergelijkende benadering vereist. Toch kan alleen een dergelijk overzichtswerk de vraag beantwoorden in hoeverre het gerechtvaardigd is om te spreken over *de* adel in *de* middeleeuwse Nederlanden.

* Dit artikel is een schriftelijke bewerking van een lezing gegeven op het symposium 'The State of the Art', georganiseerd door de Werkgroep Adelsgeschiedenis te Utrecht op 12 november 2011. Ik dank Henny Denessen, Véronique Flamang, Antheun Janse, Aart Noordzij en de referenten voor hun suggesties of constructieve commentaar op eerdere versies van de tekst.

¹ Zie bijv. A. Tuck, *Crown and nobility. England, 1272-1461* (Oxford, 1985); Ch. Given-Wilson, *The English nobility in the Late Middle Ages. The fourteenth-century political community* (Londen-New York, 1987); Ph. Contamine, *La noblesse au royaume de France de Philippe le Bel à Louis XII. Essai de synthèse* (Parijs, 1997).

De laatste historiografische bijdrage over de adel in de middeleeuwse Nederlanden dateert uit 1982: het gezaghebbende hoofdstuk van Van Winter in de *Algemene geschiedenis der Nederlanden* over de vroege geschiedenis van de adel, ridderschap en ministerialiteit.² In de afgelopen drie decennia is er echter veel onderzoek verricht naar de adel en sociale elites in de middeleeuwse Nederlanden.³ Dit artikel geeft een historiografische schets van de trends in het recente middeleeuwse adelsonderzoek. Het is in dit bestek vanzelfsprekend niet mogelijk om een volledig bibliografisch overzicht te bieden of om recht te doen aan alle aspecten van de adelsgeschiedenis. De aandacht richt zich voornamelijk op drie belangrijke thema's: de sociale transformatie van de adellijke aristocratie in de centrale middeleeuwen, de vermeende crisis van de adel in de late middeleeuwen en de sociaal-culturele omslag in het begrip van adeldom. Waar dat relevant is, worden deze thema's geplaatst in het kader van internationale historiografische en methodologische debatten, om zo de onderwerpen die in aanmerking komen voor herziening of nader onderzoek aan het licht te brengen.

Het accent in dit historiografisch overzicht ligt vanwege de stand van het onderzoek qua tijd op de late middeleeuwen en qua plaats op de kustgewesten. Voor een synthese van de geschiedenis van de adel in de Nederlanden is echter niet alleen een goede kennis van de positie van de edelen in de afzonderlijke landen noodzakelijk, maar – naar zal blijken – ook een systematische analyse van de verschillende vormen van interactie tussen deze edelen over politieke grenzen en sociaal-institutionele barrières heen.

Edelen, ministerialen en ridders in de centrale middeleeuwen

In de Nederlanden vormde zich tussen de tiende en de twaalfde eeuw een lappendeken van hertogdommen, graafschappen, prinsbisdommen en heerlijkheden. De meest noordelijke gebieden waren vanaf de vroege twaalfde eeuw, toen de zogenaamde Friese vrijheid aanving, aan geen enkel vorstelijk gezag onderworpen. Door feodale banden, handelsbetrekkingen en geografische ligging waren de noordoostelijke regio's van de Nederlanden meer georiënteerd op het Duitse rijk, terwijl de zuidwestelijke landen meer gericht waren op Frankrijk. Deze verschillen in oriëntatie kwamen ook tot uiting, evenals de variatie in landschap en bodemgesteldheid tussen de kustregio's en de landinwaarts gelegen gebieden, in de sociale en economische structuren die tot ontwikkeling kwamen.⁴

De vorming van territoriale vorstendommen in de centrale middeleeuwen was ten dele het werk van machtige heren die hun machtsbasis uitbreidden door de vorstelijke bestuursmacht te usurperen. De geschiedenis van deze adellijke families is bekend door de monumentale studies van Genicot over Namen, Van Winter over Gelre en Warlop

² J.M. van Winter, 'Adel, ministerialiteit en ridderschap 11de-14de eeuw', in: D.P. Blok e.a., ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (15 dln.; Haarlem, 1977-1983), II, 123-147.

³ Zie bijv. T. de Hemptinne en J. Dumolyn, 'Historisch adelsonderzoek over de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode in België en Nederland. Een momentopname', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis van de Nederlanden*, LXXIII (2008) 481-489.

⁴ W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam, 2010) 9-11, 196-197; B. van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford, 2010) 25-27.

over Vlaanderen, die in de jaren zestig van de vorige eeuw verschenen.⁵ Naar de vroege geschiedenis van de edelen en dienstlieden (*ministeriales*) in de Nederlanden is relatief veel onderzoek verricht.⁶ Over de herkomst van de *nobiles* die vanaf de tiende eeuw in de bronnen vermeld worden, valt niettemin weinig met zekerheid te zeggen. De graven en hertogen waren waarschijnlijk nakomelingen van de Karolingische rijksaristocratie of de daaraan gelieerde lokale machthebbers (*potentes*). Deze families van aanzien waren ongelijk over de Nederlanden verspreid. Van Winter beschouwt hen als een adelstand waartoe men behoorde op grond van geboorte, ook al lijkt het woord ‘nobilis’ in de bronnen in de eerste plaats hun individuele kwaliteiten aan te duiden.⁷ De vraag naar de achtergronden van deze *nobiles* uit de centrale middeleeuwen heeft na de jaren zestig van de vorige eeuw nauwelijks meer aandacht gekregen van Belgische en Nederlandse historici.⁸

Van een feodale revolutie naar een sociale transformatie

Hetzelfde geldt voor het historiografische debat over de transformatie van de post-Karolingische families van *nobiles* tot de ridderadel van de dertiende eeuw, waartoe ook nakomelingen van onedele ridders (*militēs*) en dienstlieden (*ministeriales*) behoorden. Het werk van de Franse historicus Duby was lange tijd maatgevend voor de interpretatie van dit proces. Hij ontwierp een allesomvattende theorie over de diepgaande veranderingen die de Franse samenleving rond het jaar 1000 zou hebben ondergaan, de zogeheten ‘feodale revolutie’.⁹ Volgens Duby volgde op het uiteenvallen van het Karolingische rijk een gewelddadige periode, waarin nieuwe politieke en sociaal-economische structuren ontstonden. Regionale en lokale heren probeerden zich het vorstelijk gezag (het *bannum*) toe te eigenen en in een onderlinge strijd territoriaal gestalte te geven. Tegelijkertijd veranderde de verwantschapsstructuur van de adellijke families: het accent kwam te liggen op het patrilineaire geslacht en de nieuwe territoriale gezagsrechten vererfden ongedeeld op de eerstgeboren zoon (de *primogenitus*). De kasteel-

- 5 L. Genicot, *L'économie rurale namuroise au bas Moyen âge (1199-1429)*, II. Les hommes. La noblesse (Leuven, 1960); J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (2 dln.; Groningen, 1962); E. Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300* (2 dln.; Handzame, 1968). Zie voor de zuidelijke Nederlanden ook: E. Perroy, ‘La noblesse des Pays-Bas’, *Revue du Nord*, XLIII (1961) 53-59; G. Despy, ‘Sur la noblesse dans les principautés belges au moyen âge’, *Revue belge de philologie et d'histoire*, XLI (1963) 471-486.
- 6 Zie voor Brabant, Henegouwen, het Sticht en Luxemburg: M. Parisse, *Noblesse et chevalerie en Lorraine médiévale. Les familles nobles du XIe au XIIIe siècle* (Nancy, 1982); P. Bonenfant en G. Despy, ‘La noblesse en Brabant aux XIIe et XIIIe siècles. Quelques sondages’, *Le Moyen-Âge*, LXIV (1985) 27-66; J. Verbesselt, ed., *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel, 1985); G. Wymans, ‘Noble et chevalier dans la coutume de Hainaut’, *Anciens pays et assemblées d'états*, LXX (1977) 75-95; D. Dereck, ‘La noblesse dans le comte de Hainaut du XIe au XIIIe siècle. Aperçu général’, in: J.-M. Cauchies en J.-M. Duvoisquel, ed., *Recueil d'études d'histoire Hainuyère. Offertes à Maurice A. Arnould* (Bergen, 1983) 583-597; A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Vechtstreek* (Hilversum, 1993) 313-379; M. Margue, ‘La noblesse du duché de Luxembourg au XVe siècle’, *Hémecht. Zeitschrift für luxemburger Geschichte*, XXXVI (1984) 339-341.
- 7 Van Winter, ‘Adel’, 127-128; S. Frankewitz, ‘Adel und Territorialisierung in der Grafschaft Geldern im 13. Jahrhundert’, *Rheinische Vierteljahresblätter*, LXX (2006) 105-133; Warlop, *De Vlaamse adel*, I, 37-38, 112, 208-210; L. Genicot, ‘La noblesse au moyen âge dans l'ancienne “Francie”. Continuité, rupture ou evolution?’, *Comparative studies in society and history*, V (1962) 52-59.
- 8 Zie in het algemeen: K.F. Werner, *Naissance de la noblesse. L'essor des élites politiques en Europe* (Parijs, 1998).
- 9 Zijn artikelen over dit onderwerp zijn gebundeld in: G. Duby, *La société chevaleresque* (Parijs, 1979) zie in het bijzonder 83-128. Zijn studie betrof de regio Mâcon: idem, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise* (Parijs, 1953).

Twee ridders te paard
(tekening uit Claes
Heynens, 'Hollantsche
cronike', Utrecht,
omstr. 1460-1470; coll.
Koninklijke
Bibliotheek/Museum
Meermanno-
Westreenianum,
's-Gravenhage)

heren, ten slotte, hadden een gevolg van zwaarbewapende ruiters, van wie het sociaal aanzien in de elfde eeuw geleidelijk toenam. Deze *milites* waren in Frankrijk aan het einde van de twaalfde eeuw met de oude adellijke families, waarvan de leden de titel 'miles' gingen voeren, opgegaan in een 'ware adel', gekenmerkt door een ridderlijke cultuur.¹⁰

Genicot was een van de eerste historici die Duby's these fel betwistte, omdat hij in het middeleeuwse Namen geen vergelijkbare samensmelting van adel en ridderschap kon vaststellen. Adeldom werd hier in de eerste plaats gedefinieerd door vrijheid (*libertas*), die men genoot op grond van geboorte.¹¹ Echter, het duurde tot in de jaren negentig voordat de idee van een feodale revolutie systematisch ter discussie werd gesteld.¹² Het was de Franse historicus Barthélemy die de methodologie van de 'oude school' van Duby fel bekritiseerde. Hij benadrukt dat geschreven bronnen altijd een specifieke ontstaanscontext hebben, waardoor veranderingen in woordgebruik niet vanzelfsprekend duiden op sociale veranderingen. Op grond van een herinterpretatie van de bronnen gaat Barthélemy uit van de institutionele continuïteit in de centrale

¹⁰ Duby's opvatting over de vorming van een ridderschap staat haaks op het werk van Bloch, die stelt dat de adel als erfelijke en juridische orde ('une noblesse de droit') pas aan het einde van de twaalfde eeuw ontstond; M. Bloch, *La société féodale. La formation des liens de dépendance. Les classes et le gouvernement des hommes* (2 dln.; Parijs, 1968; oorspr. 1939-1940), II, 402-403, 445-457; zie voor een herwaardering: A. Barbero, 'Noblesse et chevalerie en France au Moyen Age. Une réflexion', *Le Moyen Age*, XCVII (1991) 431-449.

¹¹ Genicot, *L'économie rurale*, II, 58-59; idem, 'La noblesse au Moyen Age dans l'ancienne "Francie"', *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, XVII (1962) 18-20; zie voor Duby's reactie: *La société féodale*, 9-33. Genicots belangrijkste artikelen zijn verzameld in: *La noblesse dans l'Occident médiéval* (Londen, 1982).

¹² Th. Evergates, 'The feudal imaginary of Georges Duby', *Journal of medieval and early modern studies*, XXXVI (1997) 641-653. Zie voor historiografische inleidingen: T.N. Bisson, 'Nobility and family in medieval France. A review essay', *French historical studies*, XVI (1990) 597-613; T. Reuter, 'The medieval nobility in twentieth-century historiography', in: M. Bentley, ed., *Companion to historiography* (Londen, 1997) 177-202. Zie voor kritiek op Duby's ideeën over adellijke familiestructuren: C.B. Bouchard, *Those of my blood. Constructing noble families in medieval Francia* (Philadelphia, 2001). M. de Jong volgt Duby's opvattingen nog wel in haar bijdragen: 'Verwantschap, huwelijk en gezin in de vroege middeleeuwen, 500-1000' en 'Familie, huwelijk en liefde in de late middeleeuwen, 1000-1500', in: T. Zwaan, ed., *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Amsterdam, 1993) 38-72, 73-106.

middeleeuwen: het *systeme seigneurial* rond het millennium was geen antwoord op een crisis van het openbaar gezag.¹³ Tegelijkertijd deconstrueert hij de idee van het ontstaan van een adellijke ridderschap in de centrale middeleeuwen. Ridderlijkheid was reeds een kenmerk van de Karolingische aristocratie en het woord ‘miles’ was nergens in Frankrijk een titel voor het einde van de elfde eeuw. Verder plaatst hij fundamentele vraagtekens bij Duby’s theorie over de sociale stijging van ridders, de verspreiding van heerlijkheden en het ontstaan van nieuwe verwantschapsstructuren.¹⁴

Het debat over de feodale revolutie heeft onder Nederlandstalige historici weinig weerklank gevonden.¹⁵ In het licht van het historiografische debat dat in Frankrijk en Engeland gevoerd wordt, is het echter wenselijk om de geschiedenis van adellijke aristocratie in de Nederlanden opnieuw te bezien. De sociale ontwikkelingen in de centrale middeleeuwen kunnen dan onderzocht worden zonder uit te gaan van het dwingende interpretatiekader van de feodale revolutie.¹⁶ Het werk van auteurs als Barthélemy en Crouch geeft hiertoe een aanzet.¹⁷ Er liggen echter mogelijkheden om te komen tot nieuwe theorieën over en verklaringen voor het ontstaan van een zelfbewuste en relatief gesloten adel in de Nederlanden, die gedefinieerd werd door een ridderlijk ethos. De Nederlanden kunnen, ten eerste, als *test case* dienen ten opzichte van Frankrijk en Engeland, waar de vorst een groot stempel drukte op de sociale transformatie van de adellijke aristocratie. Daarnaast bieden de Nederlanden de mogelijkheid om de historiografie over de adel en ridderschap in Frankrijk te integreren met die over de Duitse landen. In deze gebieden verdwenen sociaal-juridische onderscheidingen tussen adel, ministerialen en ridders slechts zeer geleidelijk. De vorming van een ridderadel vanaf de twaalfde eeuw, bestaande uit families van vrije edelen van lagere status en van oorsprong onvrije ministerialen, was een proces dat grote variatie in tijd en plaats kende. De samenstelling van de adellijke ridderschap kon sterk verschillen, afhankelijk van de positie van de oude adellijke families, de macht van regionale vorsten en de nabijheid tot Frankrijk.¹⁸ Ook wat betreft de Duitse invloeden op de adel en ridder-

¹³ D. Barthélemy, ‘La mutation féodale a-t-elle eu lieu? (note critique)’, *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, XLVII (1992) 767-777; zie ook zijn bijdrage met S.D. White, ‘Debate: The “Feudal Revolution”’, *Past and present*, CLII (1996) 196-223. Barthélemy’s artikelen zijn verzameld in: *La mutation de l’an mil a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles* (Parijs, 1997).

¹⁴ D. Barthélemy, ‘Qu’est-ce que la chevalerie, en France aux Xe et XIe siècles?’, *Revue historique*, CCXC (1993) 15-74. Zie voor zijn opvatting over ridderschap: *La chevalerie de la Germanie antique à la France du XIIe siècle* (Parijs, 2007) 287, waarin hij aspecten van ridderlijkheid al in de Karolingische tijd herkent, maar toegeeft dat ‘La chevalerie classique s’aperçoit à partir des années 1130 autour des princes, dont les largesses financent des cours, des adoubs et des tournois, et qui se flattent de bien traiter les chevaliers tout en accroissant peu à peu leur emprise sur eux’.

¹⁵ H.B. Teunis, ‘De vernieuwing van de elfde eeuw’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXI (1998) 244-249. Zie voor de stand van zaken na de jaren zestig van de vorige eeuw: L. Genicot, ‘Recent research on the medieval nobility’, in: T. Reuter, ed., *The medieval nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to the twelfth century* (Amsterdam, 1978) 17-35.

¹⁶ Zie voor een polemische verdediging van deze these: T.N. Bisson, *The crisis of the twelfth century. Power, lordship, and the origins of European government* (Princeton-Oxford, 2009).

¹⁷ D. Crouch, *The birth of nobility. Constructing aristocracy in England and France, 900-1300* (Londen, 2005) 191-198.

¹⁸ J. Fleckenstein, ‘Die Entstehung des niederen Adels und das Rittertum’, in: idem, ed., *Herrschaft und Stand. Untersuchungen zur Sozialgeschichte im 13. Jahrhundert* (Göttingen, 1977) 17-39; B. Arnold, *German knighthood, 1050-1300* (Oxford, 1985) 26-37; J.B. Freed, ‘Nobles, ministerials, and knights in the Archdiocese of Salzburg’, *Speculum*, LXII (1987) 575-611. Zie voor de (oudere) literatuur: K. Bosl, ‘“Noble unfreedom”. The rise of the ministerials in Germany’, in: Reuter, ed., *The medieval nobility*. 291-311; J.B. Freed, ‘Reflections on the medieval German nobility’, *American historical review*, XCI (1986) 553-575; W. Hechberger, *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter* (München, 2010).

schap in de oostelijke Nederlanden in de centrale middeleeuwen ligt op grond van recente historiografische ontwikkelingen een revisie van de stand van zaken voor de hand.

Adel en ridderschap in de Nederlanden

In de dertiende eeuw was ridderlijkheid ook in de Nederlanden een bepalend kenmerk van adeldom geworden. De ‘ridderadel’ kende een interne hiërarchie, die tot uitdrukking kwam in de heerlijke, bestuurlijk-militaire en ridderlijke titulatuur, en sloot zich als sociale groep naar buiten toe af. Deze herstructurering van de adellijke aristocratie in centrale middeleeuwen staat niet zozeer ter discussie, maar de vraag is des te meer hoe en waarom dit proces zich voltrok. Waarom varieerden het verloop en de uitkomsten van dit proces aanzienlijk binnen de Nederlanden? In Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Holland en Zeeland is het ontstaan van een ridderlijke adel duidelijk waarneembaar vanaf de late twaalfde eeuw.¹⁹ In Luik, Namen en het Sticht verliep het proces langzamer. Bovendien stierven de oude adellijke geslachten uit, waardoor de adel in deze landen in toenemende mate werd gevormd door ridderlijke families van onvrije oorsprong.²⁰ In Gelre bleef de oude adel zich tot in de zestiende eeuw in sociaal opzicht onderscheiden van de ridderlijke families. De Gelderse ridderschap was samengesteld uit adellijke families en ridderlijke families van onvrije en vrije afkomst.²¹ Het is echter onduidelijk welke politieke en sociale betekenis deze onderscheidingen nog hadden in de late middeleeuwen. Friesland en de Ommelanden, die niet onder landsheerlijk gezag vielen, kenden in de centrale middeleeuwen eveneens een sociale bovenlaag van *nobiles*, *divites* en *potentes*. Deze *capitales* of *hoofdelingen*, zoals ze vanaf het midden van de dertiende eeuw aangeduid werden, ondergingen de invloed van de ridderlijke idealen en vormden, in tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen, in de late middeleeuwen een relatief gesloten regionale aristocratie.²²

¹⁹ Er bestaat nog wel discussie over het moment waarop de riddertitel automatisch adeldom verleende aan niet-edelen; zie Wymans, ‘Noble et chevalier’, 80; Dereck, ‘La noblesse’, 592-594; Bonenfant en Despy, ‘Noblesse’, 36-49, 49-51; Verbesselt, ed., *Adel*, 75-77; P. de Win, ‘De adel in het hertogdom Brabant van de vijftiende eeuw. Een terreinverkenning’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCIII (1980) 398-401; A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum, 2001) 30-36; Warlop, *De Vlaamse adel*, I, 391-393, 428-429; F. Buylaert, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen* (Brussel, 2010) 24; A. van Steensel, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum, 2010) 40-43.

²⁰ Genicot, *La noblesse*, 59, 83-84, 178, 303-310; A. Marchandise, ‘Noblesse féodale et pouvoir épiscopal dans la principauté de Liège des XIIIe-XVe siècles’, in: M. Gentile en P. Savy, ed., *Noblesse et états princiers en Italie et en France au XVe siècle* (Rome, 2009) 209-230; Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*, 373-379.

²¹ Van Winter, *Ministerialiteit*, 105-109; vgl. A. Noordzij, *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum, 2009) 165-170. Voordat de eerste *nobiles* in de bronnen opduiken, bestond er ten tijde van het Frankische bestuur een lokale elite met een militaire functie in de Nederlanden. De status van deze vooraanstaande lieden, de *homines franci*, is niet helemaal duidelijk, maar ze onderhielden contacten met de Frankische vorsten en bezaten aanzienlijke goederen. De vrije ridders die van de *homines franci* afstamden en hun allodiale bezit aan het begin van de veertiende eeuw opdroegen aan de vorst, behielden hun positie in Gelre tot in de late middeleeuwen. Ze behoorden dus niet tot de *nobiles* of tot de *ministeriales*. Zie verder Van Bavel, *Manors*, 57-59; K. Kuiken, ‘De Liudgeriden (ca. 711-877). De oudste bekende adellijke familie van Nederland’, *Virtus*, XII (2005) 7-34.

²² P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum, 2009) 25, 50-52, 78-79, 90-101; R.H. Alma, ‘De Ommelander adel in de late Middeleeuwen’, *Virtus*, II (1994-1995) 23-33; idem, ‘De Ommelander hoofdeling. Edelman of rijke boer?’, *Stad en Lande*, XXI (2012) 11-15; vgl. H. Feenstra, *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfden van de late Middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen, 1988) 11-48; J.R.G. Schuur, ‘De Friese hoofdeling opnieuw bekeken’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CII (1987) 1-28.

In hoeverre houdt dit bekende beeld van adel en ridderschap in de middeleeuwse Nederlanden stand in het licht van nieuwe inzichten? In Engeland, zo betoogt Crouch, werden edelen zich vanaf het einde van de twaalfde eeuw bewust van hun hoge sociale status die gedefinieerd werd door een door de edelen zelf voortgebracht ridderlijk ethos. De adellijke aristocratie transformeerde zich op deze wijze in een zelfbewuste en geprivilegieerde sociale elite. Deze omslag veroorzaakte een sociale transformatie van de samenleving in plaats van dat hij het gevolg was van politieke en economische processen.²³ De prikkelende stelling dat de sociale hiërarchisering van de laatmiddeleeuwse samenleving voortvloeide uit het ontstaan van ridderlijkheid als codering van de adellijke habitus, verdient nadere toetsing.²⁴ Het verloop van de sociale transformatie van de adellijke aristocratie was namelijk niet overal in Europa hetzelfde, daarom moet vergelijkend onderzoek uitwijzen welke factoren een verklaring bieden voor het ontstaan en de uitkomsten van dit proces.

Wat betreft de Nederlanden is er nog maar weinig onderzoek gedaan naar de vorming van een adellijke identiteit in de centrale middeleeuwen en de sociaal-culturele representatie daarvan. Deze invalshoek kan als uitgangspunt dienen voor een studie naar de verschillende trajecten waarlangs de ridderadel in deze landen gestalte kreeg.²⁵ Vanuit een vergelijkend perspectief is vast te stellen wanneer en waarom ridderlijkheid een bepalend kenmerk werd van adeldom. Waarom bleef de ministerialiteit zich bijvoorbeeld binnen de ridderschap in de oostelijke Nederlanden lang onderscheiden van de oude adel? Voor het verklaren van de sociale transformatie van de aristocratie dienen vanzelfsprekend ook nieuwe inzichten over algemene politieke, sociale en economische ontwikkelingen te worden benut.

De middeleeuwse Nederlanden vertoonden als grensgebied, enerzijds, een grote regionale verscheidenheid in politieke organisatie, bezitsverhoudingen en sociale instituties. De relatie tussen vorst en edelen verschilde bijvoorbeeld van land tot land, zoals zichtbaar wordt uit de prominente rol die ministerialen, die tot de *familia* van de wereldlijke heersers behoorden, speelden in de prinsbisdommen Sticht en Luik.²⁶ Verder waren de aard en omvang van het adellijke feodale en allodiale bezit van invloed op de machtspositie van de adel. De edelen deelden, anderzijds, in de dertiende eeuw dezelfde ridderlijke idealen. Ondanks alle verscheidenheid, was er sprake van sociaal-culturele interactie van transregionale aard. Hoe kreeg deze uitwisseling van ideeën over ridderlijke gedragsvormen gestalte? Was ze een vanzelfsprekend gevolg van de grensoverschrijdende militaire, politieke en economische activiteiten van de edelen? In hoeverre speelden de adellijke verwantschapsnetwerken hierin een rol? De betekenis van deze

²³ D. Crouch, *The English aristocracy, 1070-1272. A social transformation* (New Haven, 2011) xv.

²⁴ Neerwaartse sociale mobiliteit is doorgaans moeilijk in kaart te brengen, maar het is in dit opzicht ook van belang om de strategieën van de families die de adellijke status geleidelijk verloren in ogenschouw te nemen. In het bijzonder omdat bijvoorbeeld de welgeborenen in Holland, de ‘hommes de loi’ in Luik, de ‘hommes de lignage’ in Brabant en de kleine ambachtsheren in Zeeland tot in de zestiende eeuw erin slaagden om op grond van hun afstamming aanspraak te maken op bepaalde privileges; zie Genicot, ‘La noblesse’, 14-15; Janse, *Ridderschap*, 43-53.

²⁵ Dit in plaats van de soms rigide toepassing van juridische en sociaal-economische categorieën, zoals stand en klasse, op de middeleeuwse adel en ridderschap; zie bijv. J.M. van Winter, ‘Middeleeuwse ridderschap als “classe sociale”’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIV (1971) 262-275.

²⁶ Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*, 326-327.

factoren die de machtspositie en interne differentiatie van de adel in de middeleeuwse Nederlanden bepaalden, zijn nog niet systematisch en comparatief onderzocht.

De late middeleeuwen: de adel in crisis?

De transformatie van de middeleeuwse aristocratie wordt vaak – enigszins essentialistisch – beschreven als een ‘geboorte’.²⁷ De herstructurering van de adel rond 1200 was echter geen eenmalige transformatie. In de late middeleeuwen onderging hij weer veranderingen, onder meer ten gevolge van twee externe factoren: de sociaal-economische crisis van de veertiende eeuw en de opkomst van de centrale staat. In het vijftiende eeuwse Franken in Duitsland leidden deze processen tot een concurrentiestrijd tussen vorst, adellijke geslachten en steden, met als resultaat een ‘sociale en discursieve uitvinding van de adel’. Volgens Morsel betekende deze ‘sociogenese’ enerzijds dat de adel als een afgebakende sociale groep duidelijk herkenbaar werd in de samenleving en anderzijds dat adeldom in sociaal-politiek opzicht een waarnemings- en handelingscategorie werd.²⁸ Hij bekritiseert tevens de opvatting dat de adel in de late middeleeuwen in een crisis werd gestort, een opvatting die tot voor kort ook werd gehuldigd met betrekking tot de adel in de Nederlanden. In Vlaanderen, bijvoorbeeld, zou de oude adel in de veertiende eeuw in een bestaanscrisis zijn geraakt, waarvan slechts een klein aantal families zich herstelde door in staatsdienst te treden.²⁹ Inmiddels is uit onderzoek gebleken dat de politieke en economische ontwikkelingen in de late middeleeuwen en hun gevolgen voor de adel minder eenduidig waren dan aanvankelijk werd aangenomen, daarom spreken historici tegenwoordig bij voorkeur over een ‘herstructurering’ of ‘transformatie’ van de aristocratie of adel.³⁰

De economische positie van de adel

De crisis van de late middeleeuwen bracht veel edelen in de problemen vanwege dalende reële inkomens en stijgende uitgaven aan (luxe) consumptiegoederen. De inkomsten van de heren waren primair afkomstig uit landbezit en heerlijke rechten. Deze inkomstenbronnen waren in de praktijk vaak met elkaar verweven, daarom leggen historici een verband tussen de bezitsverhoudingen op het platteland en de middelen van de heren om de productie te belasten. Volgens Brenner verklaart de verdeling van het grondbezit en de wijze waarop het agrarisch overschot onttrokken kon

²⁷ Bloch heeft het over een transformatie van een ‘noblesse de fait’ tot een ‘noblesse de droit’, terwijl Duby spreekt van de wording van een ‘ware adel’ rond 1200; *La société*, 117. Crouch, *Birth of nobility*, duidt de sociale transformatie van de aristocratie aan als een geboorte van de adel.

²⁸ J. Morsel, ‘Die Erfindung des Adels. Zur Soziogenese des Adels am Ende des Mittelalters – das Beispiel Frankens’, in: O.G. Oexle en W. Paravicini, ed., *Nobilitas. Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa* (Göttingen, 1997) 312-375.

²⁹ J. Dumolyn en F. van Tricht, ‘Adel en nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen. Een status quaestio- nis’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXV (2000) 197-222; vgl. Buylaert, *Eeuwen*, 86-89.

³⁰ W.P. Blockmans, ‘Die Niederlande vor und nach 1400. Eine Gesellschaft in die Krise?’, in: F. Seibt en W. Eberhard, ed., *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters* (Stuttgart, 1984) 117-132; P. Janssens, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late Middeleeuwen* (Brussel, 1998) 106; zie voor algemene kritiek op het crisis-begrip: J. Morsel, ‘Crise? Quelle crise? Remarques à propos de la prétendue crise de la noblesse allemande à la fin du Moyen Age’, *Sources. Travaux historiques*, XIV (1988) 17-42; H. Zmora, ‘Princely state-making and the “crises of the aristocracy” in late medieval Germany’, *Past and present*, CLIII (1996) 37-63.

worden door de heren (de *social property systems*), de regionale variaties in economische ontwikkeling.³¹ In zijn studie over Normandië benadrukt Bois bovendien de uitholling van de heerlijke rechten van de heren in de late middeleeuwen. Ze konden het agrarisch overschot daardoor minder effectief afromen door extra-economische dwang, terwijl tegenover de tendentieel dalende feodale inkomsten stijgende prijzen stonden.³² Het debat over de ontwikkeling van de plattelandseconomie in pre-industrieel Europa is vanwege de rol van de 'heren' relevant voor de adelsgeschiedenis.

In drie belangrijke regionale studies over de plattelandseconomie in de Nederlanden worden de stellingen van Brenner en Bois getoetst. De studie van Thoen over de Vlaamse kasselrijen Oudenaarde en Aalst bevestigt het beeld dat het reële inkomen van de adellijke heren in de veertiende eeuw structureel daalde en dat hun rechtsmacht in toenemende mate werd uitgehouden door de graaf en steden. De Vlaamse heren waren vanwege de inflatie en afnemende productiviteit evenmin in staat om hun inkomsten uit grondrenten te verhogen door gebruik te maken van andere heerlijke rechten of door het aanpassen van de flexibele pachtprizen.³³ In het Hollandse Heusden was de tijdpacht in de late middeleeuwen eveneens een belangrijke inkomstenbron, maar Hoppenbrouwers betoogt dat de hoogte daarvan het resultaat was van vraag en aanbod. Verder problematiseert hij de tegenstelling tussen 'heren' en 'boeren': de surplus extractie-betrekkingen op het platteland waren complex en in hoge mate lokaal bepaald.³⁴ Deze opvatting wordt gedeeld door Van Bavel, die daarnaast op grond van de casus van het westelijke Gelderse rivierengebied vaststelt dat de regionale verscheidenheid in de vroege ontginnings- en occupatiegeschiedenis doorwerkte op de bezitsverhoudingen en de wijze van exploitatie van het grondbezit in de late middeleeuwen.³⁵

De sociale uitwerking van de economische en demografische ontwikkelingen in de late middeleeuwen verschilde per regio en werd mede bepaald door bezits- en machtsstructuren die in de centrale middeleeuwen waren ontstaan. Hoewel het hofstelsel in de Nederlanden vrijwel overal uiteengevallen was aan het begin van de veertiende eeuw, was de intensiteit van de eerdere domaniale organisatie in grote mate bepalend voor de omvang van het grondbezit en de betekenis van de heerlijke rechten van de edelen in de late middeleeuwen. In Gelre hadden de (adellijke) grootgrondbezitters bijvoorbeeld meer dan de helft van het land in bezit, terwijl de edelen in het relatief laat ontgonnen Holland niet meer dan tien procent van het grondbezit in handen hadden.³⁶ Grondbezit

³¹ R. Brenner, 'Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe' en 'The agrarian roots of European capitalism', in: T.H. Aston en C.H.E. Philpin, ed., *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic growth in pre-industrial Europe* (Cambridge, 1985) 10-63, 213-327. Zie voor de Nederlanden: P.C.M. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden, ed., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout, 2001).

³² G. Bois, *Crise du féodalisme. Economie et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle* (Parijs, 1976).

³³ E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de-eerste helft 16de eeuw* (2 dln.; Gent, 1988), I, 410-417, 500-503, 605-606.

³⁴ P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)* (2 dln.; Wageningen, 1992), I, 652-660.

³⁵ B. van Bavel, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelands-economie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied (ca. 1300-ca. 1570)* (Hilversum, 1999) 648-666, 673-680.

³⁶ Van Bavel, *Manors*, 86-93, 242-243. Zie ook G. Sivéry, *Structures agraires et vie rurale dans le Hainaut*, (2 dln.; Lille, 1977-1980), I, 218-229, II, 605-607.

was niet in alle regio's een voorwaarde voor adellijke dominantie, want in Zeeland was het grondbezit van de edelen eveneens beperkt; daarentegen waren hun heerlijke rechten van grote politieke en economische betekenis.³⁷ Het is dus niet eenvoudig om algemene conclusies te trekken over de ontwikkeling van de economische positie van de adel. Wel is het bekend dat de sociale verdeling van het grondbezit in de late middeleeuwen heel stabiel bleef. Tot in de zestiende eeuw leidden de investeringen van stedelingen nauwelijks tot verschuivingen in de bezitsverhoudingen op het platteland. De edelen hielden een nog grotere grip op de lokale heerlijke rechten, slechts stedelingen en vorstelijke ambtenaren die de adellijke status nastreefden, investeerden in dit type bezit.³⁸

Het recente onderzoek geeft weinig aanleiding om te veronderstellen dat de crisis van de veertiende eeuw diepgaande gevolgen heeft gehad voor de omvang en samenstelling van de adel in de Nederlanden. Economische ontwikkelingen leidden in bepaalde regio's weliswaar tot een grotere differentiatie binnen de adel, maar sociale mobiliteit werd niet alleen door economische factoren bepaald. Over de ontwikkeling van de relatieve inkomenspositie van de adel in de veertiende en vijftiende eeuw valt vooralsnog weinig met zekerheid te zeggen. Adelshistorici besteden zelden systematische aandacht aan economische thema's, terwijl het van belang is om te weten welke strategieën edelen ontwikkelden om hun inkomsten zeker te stellen. Het is bekend dat ze inspeelden op economische veranderingen door bijvoorbeeld over te gaan op de tijdpacht of door te investeren in de (stedelijke) nijverheid en handel.³⁹ De onderlinge competitie tussen adellijke families kende vanzelfsprekend winnaars en verliezers, maar de stelling dat de economische omstandigheden aan de heren een dwingende economische strategie oplegden, lijkt onhoudbaar. Het valt te veronderstellen dat edelen afhankelijk van hun positie en –niet per definitie strikt economische– motieven verschillende strategieën ontwikkelden om hun financiële positie te waarborgen.

Staatsvorming en adellijke macht

Het staatsvormingsproces is het tweede thema dat een impuls heeft gegeven aan de studie naar de laatmiddeleeuwse adel. Edelen speelden in dit proces van territoriale expansie en bestuurlijke centralisatie in de Nederlanden een onmisbare rol; tegelijkertijd maakten de vorst en zijn staatsapparaat een toenemende inbreuk op hun macht en privileges.⁴⁰ De politiek-bestuurlijke rol van de adel is in de eerste plaats vanuit een institutioneel perspectief onderzocht. Behalve zijn aanwezigheid in vorstelijke raden, benoemingen in bestuurlijke en juridische ambten en participatie in representatieve organen, hebben historici de patronagenetwerken die zich vormden rond deze instel-

³⁷ C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen* (Assen, 1971) 385-502.

³⁸ M. Boone, 'La terre, les hommes et les villes. Quelques considérations autour du thème de l'urbanisation des propriétaires terriens', in: *La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen âge et aux temps modernes* (Brussel, 1996) 153-173.

³⁹ Janse, *Ridderschap*, 129-158; Buylaert, *Eeuwen*, 36-38; Van Steensel, *Edelen*, 145-158; H. Kruse, 'Philipp der Gute, der Adel und das Geld. Zur Bedeutung des Geldes am burgundischen Hof im 15. Jahrhundert', in: H. von Seggern en G. Fouquet, ed., *Adel und Zahl. Studien zum adligen Rechnen und Haushalten in Spätmittelalter und früher Neuzeit* (Ubstadt-Weiher, 2000) 149-164.

⁴⁰ H. de Schepper, 'The Burgundian-Habsburg Netherlands', in: T. A. Brady, H.A. Oberman en J.D. Tracy, ed., *Handbook of European history, 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation* (Leiden, 1994) 506-511.

lingen bestudeerd.⁴¹ Toch wordt in deze studies vaak over het hoofd gezien dat slechts een – weliswaar belangrijke – minderheid van de laatmiddeleeuwse edelen op enig moment in hun leven een politiek-bestuurlijke functie vervulde.

Als leenmannen van hertogen, graven en bisschoppen hadden de edelen het recht en de plicht om als raadgevers hun heer bij te staan. De middeleeuwse edelen die deze taak vervulden, moesten klerken, juristen en financieel-technische specialisten naast zich dulden.⁴² Toegang tot de vorst was essentieel voor edelen die politieke invloed wilden uitoefenen; de vorst was op zijn beurt afhankelijk van de politieke, militaire en financiële steun van zijn edelen. In de landen die tot de Bourgondische personele unie behoorden, namen de concurrentie en de kansen om deel uit te maken van de hertogelijke raad geleidelijk af. Hertog Filips de Schone benoemde in 1504 geen edelen meer in de Grote Raad; de Geheime Raad had vanaf 1531 geen adellijke inbreng meer. De Raad van State kende daarentegen een geheel adellijke bezetting en de hoge heren dienden de vorst tevens als gouverneurs, diplomaten en legeraanvoerders.⁴³ Edelen bleven ook vertegenwoordigd in de regionale raden of hoven, die zich verzelfstandigden van het vorstelijke hof en vanaf de late vijftiende eeuw een meer juridisch karakter kregen.⁴⁴

Voor het bestuur, de rechtspraak en de belastinginning op regionaal en lokaal niveau deden de vorsten eveneens een beroep op edelen. Ze verwierven deze ambten in veel gevallen om hun lokale machtsbasis te versterken, maar de adellijke dominantie was nooit absoluut. In Gelre bijvoorbeeld waren de vorstelijke ambtlieden, afgezien van de landdrost, maar zeer ten dele van adellijke afkomst; de ministeriale families uit de ridderschap waren daarentegen goed vertegenwoordigd onder de vorstelijke ambtslieden in de late middeleeuwen.⁴⁵ De Henegouwse baljuws, kasteelheren en provoosten waren in de vijftiende eeuw in tachtig procent van de gevallen van adellijke afkomst; de overige ambten waren vaak in handen van religieuze instellingen.⁴⁶ Hoewel edelen

⁴¹ W.P. Blockmans, 'Patronage, brokerage and corruption as symptoms of incipient state formation in the Burgundian-Habsburg Netherlands', in: A. Maczak, ed., *Klientelsysteme im Europa der frühen Neuzeit* (München, 1988) 117-126; H. Brand, 'Appointment strategies at the court of Duke Philip the Good. New applications of old mechanisms', in: S.J. Gunn en A. Janse, ed., *The court as a stage. England and the Low Countries in the Later Middle Ages* (Woodbridge, 2006) 85-100. Zie ook de bijdragen in: A. Marchandisse en J.-L. Kupper, ed., *A l'ombre du pouvoir. Les entourages princiers au Moyen Âge* (Luik, 2003).

⁴² J.W.J. Burgers, 'De grafelijke Raad in Holland en Zeeland ten tijde van graaf Willem III (1304-1337)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, XII (2009) 114-145.

⁴³ J. van Rompaey, *De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen* (Brussel, 1976) 155, 162-163, 167-168; A.J.M. Kerckhoffs-De Heij, *De Grote Raad en zijn functionarissen 1477-1531* (2 dln.; Amsterdam, 1980), I, 8, 23-25, 33-39, 76-79. Zie tevens de bibliografische inleidingen van M. Vale, G. Small en W. Paravicini tot de herziene uitgaven van: R. Vaughan, *Philip the Bold. The formation of the Burgundian state* (Woodbridge, 2002; oorspr. 1962); idem, *Philip the Good. The apogee of Burgundy* (1970; Woodbridge, 2002); idem, *Charles the Bold. The last Valois Duke of Burgundy* (Woodbridge, 2002; oorspr. 1973).

⁴⁴ M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum, 2000); S. ter Braake, *Met recht en rekenschap. De ambtenaren van het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483-1558)* (Hilversum, 2007); J. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)* (Antwerpen-Apeldoorn, 2003).

⁴⁵ J.A.E. Kuys, *Drostambt en schoutambt. De Gelderse ambtsorganisatie in het kwartier van Zutphen (ca. 1200-1543)* (Hilversum, 1994) 133-134.

⁴⁶ Vriendelijke mededeling van Véronique Flammang, die een proefschrift over de adel in Henegouwen voorbereidt. Zie verder Ph. Cullus, 'Les officiers de justice des comtes de Hainaut avant Philippe le Bon', in J.M. Cauchies en J.M. Duvosquel, ed., *Recueil d'histoire hainuyère offert à M. Arnould* (2 dln.; Mons, 1983), II, 75-89; F. Mariage, ed., *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai – Tournais sous l'Ancien Régime* (Brussel, 2009).

VIRTUS 19 (2012)

Altaarstuk voor Jan Micault († 1539), een door Karel V genobiliteerde hoge ambtenaar, geschilderd door Jan Vermeyen omstr. 1550 (coll. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel)

veel lagere vorstelijke ambten uitoefenden, waren de kansen voor een edelman om een ambt te verwerven relatief klein. In de Bourgondisch-Habsburgse landen leidde het systeem van ambtsverpachting wel tot meer mobiliteit onder de ambtsdragers; tegelijkertijd moesten edelen zich meer inspinnen om benoemd te worden en over goede contacten aan de vorstelijke instellingen beschikken.⁴⁷

Over de sociale uitwerking van het staatsvormingsproces op de samenstelling van de adel in de Nederlanden bestaat enige discussie. Aan de Bourgondisch-Habsburgse bestuursinstellingen ontstond, ten eerste, geen onderscheid tussen een oude *noblesse d'épée* en een nieuwe *noblesse de robe*. Weliswaar werd trouwe staatsdienst in de loop van de vijftiende eeuw een belangrijke opstap tot sociale stijging, maar het aantal vorstelijke ambtenaren dat de adellijke status verwierf door de ridderslag of adelsbrief bleef zeer beperkt.⁴⁸ Bovendien onderhielden gadelde ambtenaren vaak al banden met gevestigde adellijke families, waardoor hun veredeling vrij geleidelijk verliep. Frictie kwam in individuele gevallen vanzelfsprekend wel voor, vooral wanneer het ging om toegang tot de macht, zoals het voorbeeld van de Vlaamse ambtenaar Pieter Lanchals illustreert. Hij klom tot grote hoogte in vorstelijke dienst, maar moest zijn loyaliteit aan Maximiliaan van Oostenrijk in 1488 bekopen met de dood nadat hij in handen van de Brugse opstandelingen was gevallen.⁴⁹ De integratie van landen in een personele unie gaf, ten tweede, een politieke impuls aan de vorming van bovenregionale adel. In de Bourgondisch-Habsburgse landen was dit – al dan niet als gevolg van een vorstelijke adelspolitiek – bijvoorbeeld het geval, al was de vorming van grensoverschrijdende adel-

⁴⁷ Janse, *Ridderschap*, 384-395; Van Steensel, *Edelen*, 199-201; Buylaert, *Eeuwen*, 245-248.

⁴⁸ W. Paravicini, 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund', *Francia*, V (1977) 127-182; P. Janssens, 'De la noblesse médiévale à la noblesse moderne. La création dans les anciens Pays-Bas d'une noblesse dynastique (XVe-début XVIIe siècle)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXXIII (2008) 15-35. Zie ook A. Janse, 'Ridderslag en ridderlijkheid in laat-middeleeuws Holland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXII (1997) 317-335; N. Plomp, 'Adelsgunsten van de Rooms-koning Sigismund', in: *Liber amicorum Jhr. Mr. C.C. van Valkenburg* ('s-Gravenhage, 1985) 235-250.

⁴⁹ M. Boone, 'Un grand commis de l'Etat burgundo-habsbourgeois face à la mort. Le testament et la sépulture de Pierre Lanchals, (Bruges, 1488)', in: F. Daelemans en A. Kelders, ed., *Miscellanea in memoriam Pierre Cockshaw (1938-2008). Aspects de la vie culturelle dans les Pays-Bas bourguignons* (Brussel, 2009) 63-88. Zie voor een ander voorbeeld: Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 243-247.

lijke netwerken zeker geen nieuw verschijnsel in de vijftiende eeuw of voorbehouden aan de kustgewesten.⁵⁰

Op regionaal niveau vormden zich, ten derde, sociaal-politieke netwerken die hoge edelen, vorstelijke ambtenaren en leden van de stedelijke elites met elkaar verbonden. Analyses van deze netwerken en van de adellijke huwelijkspatronen tonen aan dat verwantschapsbanden tussen 'hogere' en 'lagere' edelen in Bourgondisch-Habsburgse staatsdienst ongebruikelijk waren. Adellijke ambtenaren van 'lagere' status knoopten wel huwelijksbanden aan met niet-adellijke ambtenaren en leden van de stedelijke elites om de politiek-ambtelijke relaties te bevorderen. Sociaal-politieke netwerken, al dan niet met een sterk adellijke signatuur, kregen eerder vorm door verticale patronagebanden tussen hoge heren en cliënten op regionaal en lokaal niveau dan door horizontale verwantschapsbanden. Edelen maakten, kortom, deel uit van meerdere netwerken die zich vormden langs politieke lijnen, maar sociale scheidslijnen werden niet zomaar overschreden en lang niet alle edelen maakten deel uit van dezelfde netwerken. Het stempel 'staatsadel' verhult het gebrek aan sociale samenhang onder deze regionale politieke elites.⁵¹ De vorming van boven- en transregionale sociale netwerken en ook de geografische mobiliteit van edelen zijn niettemin onderwerpen die nader onderzocht moeten worden, in het bijzonder voor de oostelijke Nederlanden.

Gelijktijdig met de relatieve afname van het aantal vorstelijke ambtenaren van adellijke afkomst in de eerste helft van de zestiende eeuw, nam de participatie van het aantal edelen in de statenvergaderingen af. Deze overlegorganen hadden zich vanaf de late veertiende eeuw ontwikkeld uit de hertogelijke, grafelijke en bisschoppelijke raden. Aanvankelijk werden de edelen persoonlijk opgeroepen om met de vorst (en doorgaans ook met de steden) te overleggen over het landsbestuur. Vanaf de late vijftiende eeuw vertegenwoordigde vaak een kleine groep edelen, vaak hoge heren of ambtenaren, de adel of ridderschap als geheel. Daarnaast traden adellijke stadsbestuurders soms op als vertegenwoordigers van de steden. De invloed van de edelen op de besluitvorming in de Staten verschilde per gewest, afhankelijk van hun eigen belang in het overleg, de mate waarin de ridderschap politiek geïnstitutionaliseerd raakte en het relatieve gewicht van de steden. In Holland en Vlaanderen werden de Staten gedomineerd door de steden, terwijl de edelen een belangrijke stem hadden in Zeeland en de landinwaarts

⁵⁰ C.A.J. Armstrong, 'Had the Burgundian government a policy for the nobility?', in: idem, *England, France and Burgundy in the fifteenth century* (Londen, 1983) 213-236; W. Paravicini, 'Expansion et intégration. La noblesse des Pays-Bas à la cour de Philippe le Bon', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCV (1980) 298-314; W.P. Blockmans en W. Prevenier, *The promised lands. The Low Countries under Burgundian rule, 1369-1530* (Philadelphia, 1999) 231-232; H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zwolle, 2001); F. Buylaert, 'La noblesse et l'unification des Pays-Bas. Naissance d'une noblesse bourguignonne à la fin du Moyen Âge?', *Revue historique*, DCLIII (2010) 3-25. Zie in dit verband ook het idee van een grensadel: H. Cools, 'Noblemen on the borderline. The nobility of Picardy, Artois and Walloon Flanders and the Habsburg-Valois conflict, 1477-1529', in: W. Blockmans, M. Boone en Th. de Hemptinne, ed., *Secretum scriptorium. Liber alumnorum Walter Prevenier* (Leuven-Apeldoorn, 1999) 371-382; zie ook D. Scheler, 'Die Stützen der Herrschaft. Der Adel in Kleve und Geldern', in: R.G. Jahn, K.-H. Tekath en B. Keuck, ed., *Ein guter Nachbar ist ein edel Kleinod. Das Herzogtum Geldern im Spannungsfeld von Bündnis und Konkurrenz an Maas, Rhein und IJssel* (Geldern, 2005) 40-46.

⁵¹ J. Dumolyn, 'Nobles, patricians and officers. The making of a regional political elite in late medieval Flanders', *Journal of social history*, XL (2006) 431-452; vgl. F. Buylaert, 'Edelen in de Vlaamse stedelijke samenleving. Een kwantitatieve benadering van de elite van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, IV (2007) 29-56; Van Steensel, *Edelen*, 243-248.

Zegel van de Zeeuwse
ridder Zweder van
Kruiningen, 1466 (coll.
Zeeuws Archief,
Middelburg)

gelegen landen.⁵² Convocatie als lid van de adel of ridderschap was een politiek voorrecht, maar werkte tevens als een onderscheidend sociaal criterium binnen de adel. Toegang tot de ridderschap werd in de vijftiende en zestiende eeuw niet zomaar verkregen.⁵³

Naast het geven van raad dienden edelen hun vorst ook metterdaad bij te staan. Door de transformatie van het militaire bedrijf in de late middeleeuwen veranderden deze traditionele taak van de adel. Tot in de zestiende eeuw waren vorsten afhankelijk van de diensten van hun edelen voor de landsverdediging en militaire expedities. Edelen vochten persoonlijk als ruiters op het slagveld en de hoge heren waren onmisbaar voor de rekrutering en financiering van gewapende manschappen.⁵⁴ Het slagveld was een terrein waar de middeleeuwse edelman bij uitstek zijn ridderlijke moed en kwaliteiten kon etaleren, waarvoor hij door de vorst beloond kon worden met de ridderslag en in uitzonderlijke gevallen de promotie tot baanderheer, een aanvoerder

⁵² W.P. Blockmans, 'La représentation de la noblesse en Flandre aux XVe siècle', in: J. Paviot en J. Verger, ed., *Guerre, pouvoir et noblesse au Moyen Âge. Mélanges en l'honneur de Philippe Contamine* (Parijs, 2000) 91-99; A. Janse, 'De Tweede Stand in laatmiddeleeuws Holland', in: M. Damen en L. Sicking, ed., *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum, 2010) 159-176; M. van Eeckenrode, *Les Etats de Hainaut sous le règne de Philippe le Bon (1427-1467)* (Heule-Brussel, 2011) 114-127; A. van Steensel, 'Edelen, belastingheffing en politieke verhoudingen in laatmiddeleeuws Zeeland', in: Damen en Sicking, ed., *Bourgondië voorbij*, 163-179; Noordzij, *Gelre*, 200-207; C. Douxchamps-Lefevre, 'Le privilège de Marie de Bourgogne pour le comté de Namur (mai 1477)', in: W.P. Blockmans, ed., 1477. *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk-Heule, 1985) 235-252.

⁵³ R. Alma, 'De Ommelander ridderschap (1498-1516)', *Virtus*, X (2003) 36-38, 57; Js. Mooijweer, "In Overijssel hatt die ritterschaft grosse prominenz". De Ridderschap(pen) van Overijssel van 1424 tot 1622', in: A.J. Mensema, Js. Mooijweer en J.C. Streng, ed., *De ridderschap van Overijssel. Le métier du noble* (Zwolle, 2000) 11-23; H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren, 1984) 178-185.

⁵⁴ P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Ridders en hun ruiters. Het krijsbedrijf in Holland en Brabant gedurende de veertiende eeuw', in: Damen en Sicking, ed., *Bourgondië voorbij*, 327-349; S. Boffa, *Warfare in medieval Brabant, 1356-1406* (Woodbridge, 2004); R. de Graaf, *Oorlog om Holland, 1000-1375* (Hilversum, 2004); M.J. Waale, *De Arkelse oorlog, 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum, 1990); M. Vale, *War and chivalry. Warfare and aristocratic culture in England, France and Burgundy at the end of the Middle Ages* (Londen, 1981).

van een legerafdeling onder eigen banier.⁵⁵ De ridderlijke dadendrang bracht de vorsten en edelen uit de Nederlanden tot ver buiten de landsgrenzen, zoals blijkt uit hun deelname aan kruistochten en de zogenaamde Pruisenreizen.⁵⁶ Vanaf de late vijftiende eeuw lijkt de gehele participatie van de edelen in het krijgsbedrijf af te nemen, onder meer door veranderingen in militaire organisatie en techniek. De verdediging van de Habsburgse Nederlanden bleef niettemin in handen van de edelen. Ze waren de belangrijkste militaire aanvoerders en speelden met hun cliënten een onmisbare rol in de mobilisatie en financiering van de ordonnantiebanden en huurlegers.⁵⁷

Een fenomeen waar de laatmiddeleeuwse vorsten met moeite grip op kregen, waren (familie)veten en privaat geweld, die vaak ontstonden als conflicten over bezit of rechten en gevoed werden door de adellijke gevoeligheid voor schending van de familie-eer.⁵⁸ Wanneer de vorst betrokken raakte in dergelijke conflicten, dan konden ze uitmonden in partijstrijd. Partijen verbonden adellijke netwerken met lokale (stedelijke) facties tot landelijke politieke verbanden die in tijden van dynastieke crises stredden om de macht. De Hoekse en de Kabeljauwse partijen in Holland die doorgaans rivaliserende troonpretendenten steunden, zijn daarvan een bekend voorbeeld. Partijstrijd kreeg vaak een bovenregionaal karakter, doordat de vorsten in de Nederlanden aan elkaar verwant waren.⁵⁹ De concentratie van macht en kapitaal in handen van de vorst gaf ook een impuls aan de competitie tussen edelen om toegang tot de 'staatsmiddelen',

- ⁵⁵ De ontwikkeling en regionale verschillen in adellijke, heerlijke en ridderlijke titulatuur is nog niet systematisch onderzocht. Zie voor de militaire rol van de *pairs* en baanderheren: Genicot, *L'économie rurale*, II, 152-159; Warlop, *De Vlaamse adel*, I, 156-178; Van Winter, *Ministerialiteit*, I, 92-93, 107; M.A. Arnould, 'Pairs et bannerets du comté de Hainaut', in: J.-M. Duvosquel, ed., *Albums de Croÿ* (5 dln.; Brussel, 1987), V, 21-33; Janse, *Ridderschap*, 83-87; E. Lecuppre-Desjardins, 'La noblesse à la conquête de la ville. L'exemple des seigneurs de Roubaix à Lille au XVe siècle', in: Th. Dutour, ed., *Les nobles et la ville dans l'espace francophone (XIIe-XVe siècle)* (Parijs, 2010) 151-155; M. Damen, 'Heren met banieren. De baanrotsen van Brabant in de vijftiende eeuw', in: Damen en Sicking, ed., *Bourgondië voorbij*, 139-158; H. Cools, 'Het markizaat Veere. Een relict van het Bourgondisch-Habsburgse adelsbeleid', in: P. Blom, e.a., ed., *Borsele, Bourgondië, Oranje. Heren en markiezen van Veere en Vlissingen 1400-1700* (Hilversum, 2009) 11-26.
- ⁵⁶ W. Paravicini, *Die Preussenreisen des europäischen Adels* (2 dln.; Sigmaringen, 1989-1995); J.A. Mol, 'Friese krijgers en de kruistochten', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, IV (2001) 86-118; J. Paviot, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient (fin XIe siècle-XVe siècle)* (Parijs, 2003); M.-T. Caron en D. Clauzel, ed., *Le banquet de faisans* (Arras, 1997).
- ⁵⁷ Janse, *Ridderschap*, 293-302; S. Gunn, H. Cools en S. Grummitt, *War, state, and society in England and the Netherlands, 1477-1559* (Oxford, 2007) 127-234; J. Paviot, *La politique navale des ducs de Bourgogne, 1384-1482* (Lille, 1995); L.H.J. Sicking, *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden, 1488-1558* (Amsterdam, 1998); B. Willems, 'Militaire organisatie en staatsvorming aan de vooravond van de Nieuwe Tijd. Een analyse van het conflict tussen Brabant en Maximiliaan van Oostenrijk (1488/1489)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, I (1998) 261-286.
- ⁵⁸ C. Glaudemans, *Om die wrake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (Hilversum, 2004); M. Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)* (Hilversum, 2004).
- ⁵⁹ A. Janse, 'Hoe de eerste partijen in Holland kwamen', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij, ed., *1299: Één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum, 2000) 93-106; H.M. Broknen, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen, 1982); V. Flammang, 'Partis en Hainaut? La place de la noblesse hainuyère dans la lutte entre Jaqueline de Bavière et Jean IV de Brabant (1424-1428)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXIII (2008) 541-563; R.H. Alma, 'Hekerens en Bronkhorsten in Groningen', in: D.E.H. de Boer, R.I.A. Nip en R.W.M. van Schaik, ed., *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Assen, 1998) 18-30; G. Xhayer, *Réseaux de pouvoir et solidarités de parti à Liège au Moyen Age (1250-1468)* (Genève, 1997) 217-240; P.N. Noomen, 'De Friese vetemaatschappij. Sociale structuur en machtsbases', in: J. Frieswijk e.a., ed., *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum-Leeuwarden, 1999) 43-64; en het themanummer 'Het recht in eigen hand. Bloedwraak, vete en partijstrijd in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXXIII (2010).

althans dat is de conclusie die voor de Duitse vorstendommen is getrokken en ook voor de Nederlanden lijkt op te gaan.⁶⁰ Na de dood van Maria van Bourgondië in 1482 bijvoorbeeld concurreerden verschillende adellijke netwerken om de macht aan het hof van Maximiliaan van Oostenrijk. Hoge edelen als Lodewijk van Gruuthuse en Adolf van Kleef verbonden zich met de grote Vlaamse steden die eveneens in opstand waren gekomen tegen de landsheer.⁶¹ Kortom, studies over de adellijke betrokkenheid bij veten en partijstrijd in de Nederlanden zijn voorhanden, alleen een synthese en vergelijking op dit vlak ontbreekt nog.

Edelen in een stedelijke samenleving

Het politieke en sociaal-economische landschap in de late middeleeuwen veranderde ten slotte ingrijpend door de opkomst van steden. Het thema edelen en de stad heeft in het afgelopen decennium veel aandacht gekregen, waarbij historici de klassieke tegenstelling tussen platteland en stad hebben losgelaten.⁶² In de Nederlanden ging de adellijke aanwezigheid in steden terug tot de tijd van het ontstaan van deze steden in de centrale middeleeuwen. In de twaalfde eeuw waren er reeds edelen en ministerialen uit het bisschoppelijke gevolg gevestigd in Utrecht en Luik.⁶³ Vanaf de late dertiende eeuw trokken edelen van lagere status naar de ontluikende steden. Aangetrokken door de stedelijke macht en rijkdom, vestigden ze zich permanent binnen de stadsmuren. Deze adellijke of schildboortige burgers traden vaak snel toe tot het stedelijke bestuur.⁶⁴ Verder was het voor veel edelen gangbaar om het leven op het platteland af te wisselen met tijdelijke verblijven in de stad, om namens de vorst een stedelijk ambt uit te oefenen of om toegang te hebben tot stedelijke markten en diensten. Hoge edelen waren soms in het bezit van huizen in meerdere steden.

De relaties tussen edelen en de stad waren in de kustgewesten van de Nederlanden zeer divers, temeer omdat de elites van de grotere steden altijd een adellijke component kenden. In hoeverre leidde de veelvuldige interactie tussen edelen en niet-edelen in de

⁶⁰ H. Zmora, 'Feuds for and against princes. Politics, violence, and aristocratic identity in early modern Germany', in: J. Leonhard en C. Wieland, ed., *What makes the nobility noble? Comparative perspectives from the sixteenth to the twentieth century* (Göttingen, 2011) 121-141.

⁶¹ J. Haemers, 'Philippe de Clèves et la Flandre. La position d'un aristocrate au cœur d'une révolte urbaine (1477-1492)', in: J. Haemers, C. van Hoorebeek en H. Wijsman, ed., *Entre la ville, la noblesse et l'état. Philippe de Clèves (1456-1528). Homme politique et bibliophile* (Turnhout, 2007) 21-99; idem, 'Adellijke onvrede. Adolf van Kleef en Lodewijk van Gruuthuse als beschermheren en uitdagers van het Bourgondisch-Habsburgse hof (1477-1482)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, X (2007) 178-215; zie ook W. Prevenier, 'De Zeeuwse adel in de ban van Bourgondië in 1473. Loyauteit als motief voor gratie na doodslag', in: E. Dijkhof en M. van Gent, ed., *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* ('s-Gravenhage, 2007) 265-276.

⁶² Zie voor de algemene historiografische ontwikkelingen: Th. Dutour, ed., *Les nobles et la ville dans l'espace francophone (XIIe-XVIe siècles)* (Parijs, 2010).

⁶³ A. Marchandisse, 'La noblesse en milieu urbain dans l'espace mosan (XIIIe-XVe siècles)', in: Th. Dutour, ed., *Les nobles et la ville dans l'espace francophone (XIIe-XVIe siècles)* (Parijs, 2010) 60-63; Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*, 317-325; P. Charruadas, 'La genèse de l'aristocratie urbaine à Bruxelles au miroir de l'historiographie italienne (XIIe-XIVe siècles). Entre service militaire à cheval et activités civiles lucratives', *Histoire urbaine*, XXI (2008) 49-68.

⁶⁴ C.L. Verkerk, *Couliessen van de macht. Een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke elitevorming* (Hilversum, 1992) 275; F. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum, 1988) 39-41, 51-52; H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven, 1996) 248-258; D. Nicholas, *Town and countryside. Social, economic, and political tensions in fourteenth-century Flanders* (Brugge, 1971) 350-351.

stad tot sociale integratie en een vervagen van sociale scheidslijnen? Het antwoord op deze vraag vergt een analyse van de stedelijke sociale netwerken, maar het is al vastgesteld dat slechts een specifieke groep edelen huwde met leden uit stedelijke bestuursfamilies. Het aantal stedelingen dat adeldom verwierf, bleef in de Nederlanden ook beperkt, met als uitzondering op deze regel de grote Vlaamse en Brabantse steden. In Gent en Brugge werd de stedelijke elite juist gekenmerkt door adeldom. Van een stadsadel was evenwel geen sprake, ondanks het feit dat meer dan de helft van de nieuwe adellijke geslachten in Vlaanderen tussen 1375 en 1500 een stedelijke achtergrond had. De geürbaniseerde samenleving in Vlaanderen bood, enigszins paradoxaal, uitzonderlijke mogelijkheden tot opwaartse sociale mobiliteit.⁶⁵

Edelen waren zich goed bewust van het politieke en economische potentieel van steden. De adellijke heren van het Zeeuwse Veere en Vlissingen stimuleerden bijvoorbeeld de visserij en handel in hun havenplaatsen.⁶⁶ Uit investeringen en financiële activiteiten van edelen in Vlaanderen en Zeeland blijkt dat adeldom en handel tot op zekere hoogte verenigbaar waren in de late middeleeuwen. Verder was er op sociaal-cultureel vlak sprake van interactie tussen edelen en stedelingen, zonder dat dit tot een erosie van sociale onderscheidingen leidde. Het vorstelijke hof organiseerde met en in de steden toernooien en edelen namen deel aan stedelijke schietspelen of waren lid van rederijderskamers of broederschappen.⁶⁷ De verhoudingen tussen edelen en steden in de Nederlanden was niet antagonistisch, anders dan in sommige Duitse landen waar de adel en ridderschap zich juist definieerde in oppositie tot de stad.⁶⁸

De opkomst van de steden wordt niet langer eenvoudigweg geïnterpreteerd als een bedreiging voor de adel. Weliswaar vonden er op het politieke vlak verschuivingen plaats doordat de steden beter in staat waren om kapitaal te accumuleren, maar de adel en de steden vormden geen tegengestelde, homogene machtsblokken. En ook al staken de rijke leden van de stedelijke elites veel edelen in materieel opzicht naar de kroon, adeldom bleef voor hen een nastrevenswaardig ideaal. Vanuit een vergelijkend gezichtspunt lijkt de omvang van de steden een bepalende factor geweest te zijn voor de wijze waarop de relaties tussen edelen en de stad vorm kregen, maar systematisch onderzoek moet dit nog uitwijzen. Het is in dit opzicht eveneens de moeite waard om de stelling

⁶⁵ A. van Steensel, 'Noblemen in an urbanised society. Zeeland and its nobility in the late Middle Ages', *Journal of medieval history*, XXXVIII (2012) 76-99; Buylaert, *Eeuwen*, 276-277; K. Wouters, 'De invloed van verwantschap op de machtsstrijd binnen de Antwerpse politieke elite (1520-1555)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXVIII (2002) 29-56.

⁶⁶ P. Henderikx, 'De vorming in 1555 van het markizaat van Veere en de aard en herkomst van de aan het markizaat verbonden goederen en heerlijkheden', in: Blom, e.a., ed., *Borsele, Bourgondië, Oranje*, 61-104.

⁶⁷ E. van den Neste, *Tournois, joutes, pas d'armes dans les villes de Flandre à la fin du Moyen Age (1300-1486)* (Parijs, 1996); M. Damen, 'The town, the duke, his courtiers and their tournament', in: T.-H. Borchert, ed., *Staging the court of Burgundy* (Turnhout, 2013) ter perse; A. van den Abeele, *Het ridderlijk gezelschap van de Witte Beer. Steekspelen in Brugge tijdens de late Middeleeuwen* (Brugge, 2000); A. van Dixhoorn, 'New institutions and the dynamics of civic culture. Chambers of rhetoric in the early modern (northern) Netherlands', in: R. Suntrup en J. Veenstra, ed., *Konstruktion der Gegenwart und Zukunft* (Frankfurt am Main, 2008) 135-179; A. Brown, *Civic ceremony and religion in medieval Bruges c. 1300-1520* (Cambridge, 2011) 142-145, 150. Zie voor de oorsprong van het ridderlijke toernooi rond 1200 in Vlaanderen, Brabant, Henegouwen en Picardië: D. Crouch, *Tournament* (Londen-New York, 2005) 5-8.

⁶⁸ T. Zotz, 'Adel in der Stadt des deutschen Spätmittelalters. Erscheinungsformen und Verhaltensweisen', *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, CXLI (1993) 22-50.

te toetsen dat de stedelijke cultuur en identiteit in de Nederlanden in oppositie tot de adellijke cultuur tot stand is gekomen.⁶⁹

Adellijke identiteit en levensstijl

In de middeleeuwen was het instituut adeldom meer een sociale constructie dan een juridisch gegeven. Dit inzicht heeft een belangrijke omslag betekend in het adelsonderzoek: de sociaal-culturele verbeelding van adeldom in levensstijl en gedrag is daarin centraal komen te staan in plaats van de formele regels die de rechtspositie van de adel omvatten.⁷⁰ Toegang tot het adellijk statuut en de daaruit voortvloeiende privileges waren gewoonterrechtelijk bepaald, maar sociale erkenning van de adellijke status was onmisbaar. Anders gezegd, een edele moest een adellijke levensstijl voeren zonder zich daarmee belachelijk te maken in zijn of haar sociale omgeving. In recente adelsstudies wordt vrijwel zonder uitzondering Bourdieus habitus-concept aangehaald om de adellijke levensstijl en mentaliteit te analyseren. De *habitus* belichaamt de aangeleerde en geïnternaliseerde sociale disposities en cognitieve structuren, die in de sociaal-culturele interactie binnen groepen ontstaan en de sociale perceptie en het sociale gedrag structureert.⁷¹ Toch is de inzet van dit concept niet altijd overtuigend, omdat het zich niet leent voor het verklaren van de dynamiek van sociale regelsystemen en distinctiepraktijken die adeldom gestalte gaven. Wat betreft de studie naar levensstijl en gedragscodes als definiërend aspect van adeldom in de middeleeuwen kunnen historici hun analyses verder verfijnen door zich te laten inspireren door sociologisch en antropologische benaderingen van eer, distinctie en status.⁷²

Dat de adellijke status berustte op sociale profilering en erkenning wil niet zeggen dat een succesvolle claim op adeldom geheel afhankelijk was van de publieke opinie. Uiteindelijk was deze erkenning terug te voeren op relatief objectieve voorwaarden waaraan slechts een exclusief gezelschap kon voldoen, zoals een adellijke geboorte, het bezit van een heerlijkheid of het voeren van een adellijke levensstijl. Het is van belang om de evolutie van de regels die het instituut adel gestalte gaven – in brede zin raken deze ook aan het erf- en huwelijksrecht – te onderzoeken, omdat edelen hun sociale reproductiestrategieën hierop afstemden en manoeuvreerden tussen verschillende regionale regelsystemen.⁷³ Uiteindelijk was de idee van adeldom een strategie om sociale superioriteit te creëren: een exclusieve gedragscode die een ongelijksoortige groep indi-

⁶⁹ H. Pleij, 'The function of literature in urban societies in the later Middle Ages', *Dutch crossing*, XXIX (1986) 3-22; M. Boone, 'Élites urbaines, noblesse d'État: bourgeois et nobles dans la société des Pays-Bas bourguignons (principalement en Flandre et en Brabant)', in: J. Paviot, e.a., ed., *Liber amicorum Raphaël de Smedt* (4 dln.; Leuven-Parijs, 2001), III, 61-85; R. Stein, 'The urban network in the Low Countries. A cultural approach', in: R. Stein en J. Pollmann, ed., *The dynamics of identity in the Low Countries, 1300-1600. Towards a comparative perspective* (Leiden-Boston, 2010) 67.

⁷⁰ H. Kaminsky, 'Estate, nobility, and the exhibition of estate in the later Middle Ages', *Speculum*, LXVIII (1993) 684-709.

⁷¹ P. Bourdieu, *La distinction* (Parijs, 1979) 191-192.

⁷² Zie voor een geslaagde cultureel-antropologische benadering de studie van C. Gietman, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht, 2010).

⁷³ Zie de belangrijke bijdragen van P. de Win, 'Queeste naar de rechtspositie van de edelman in de Bourgondische Nederlanden', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, LIII (1985) 223-274; idem, 'De lagere adel in de Bourgondische Nederlanden', *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXIX (1986) 171-207. Een voorbeeld van een juridische barrière voor edelen om bezit te verwerven in bijvoorbeeld Henegouwen was het *droit d'aubaine*, dat bepaalde dat de nalatenschap van vreemdelingen toekwam aan de vorst; zie W. Paravicini, 'La cour, une patrie? L'exemption du droit d'aubaine accordée par les ducs de Bourgogne aux officiers de leur hôtel (1444-1505)', *Revue du Nord*, LXXXIV (2002) 247-294.

viduen onder één noemer bracht. Niet iedereen gaf dezelfde interpretatie aan de code en buitenstaanders konden zich deze statusvorm toe-eigenen. In vergelijking tot de daaraan nauw verbonden politieke macht en rijkdom, waarover de adel geen monopolie had, was de idee van adeldom een effectieve manier om sociale differentiatie binnen de samenleving te creëren. In de eerste helft van de zestiende eeuw was dit goed zichtbaar in Holland, waar de ridderschap toen relatief inboette aan politieke invloed en rijkdom.⁷⁴

Edelen legitimeerden hun bevoorrechte positie door hun afkomst te beklemtonen. Ze gaven uitdrukking aan hun sociale status door onder meer het voeren van titels, het uitoefenen van gezag, het ontplooiën van ridderlijk activiteiten en het in stand houden van een herinneringscultuur rond het voorgeslacht. Het geheel van uiterlijke tekens en handelingen dat hierbij kwam kijken, markeerde de adellijke identiteit en/of die van het geslacht door haar te representeren en te reproduceren.⁷⁵ In de afgelopen drie decennia is er vanuit verschillende invalshoeken en disciplines onderzoek verricht naar aspecten van de adellijke levensstijl, maar de nadruk ligt daarin sterk op de vorstelijke hofcultuur.

Het vorstelijke hof en adellijke cultuur

Het vorstelijke hof was als politieke machtscentrum het toneel van adellijke pracht en praal. Het dagelijkse hofceremonieel en de festiviteiten die aan en door het hof georganiseerd werden, boden aan edelen een kans om hun hoge status te tonen. Uit studies van historici, kunsthistorici, literatuurhistorici en archeologen blijkt dat het hof een plaats was van sociaal-culturele interactie en rivaliteit, waar aandacht was voor materiële zaken, evenals voor literaire en intellectuele activiteiten. De functies van het vorstelijke hof worden in deze studies niet langer instrumenteel opgevat als een middel om de adel te domesticeren; de aanwezige hoge edelen waren deelnemers en in die zin onmisbaar voor het functioneren van het hof.

De vorstelijke hoven in de laatmiddeleeuwse Nederlanden hebben veel aandacht gekregen, ook vanuit een vergelijkend perspectief.⁷⁶ Met een literaire lens is het hofleven en mecenaat aan de hoven van Brabant en Holland onderzocht, terwijl er voor Artesië, Henegouwen en Gelre studies zijn die het functioneren van het hof in bredere zin analyseren.⁷⁷ Het onderzoek naar de vorstelijke hofcultuur wordt echter gedomineerd door

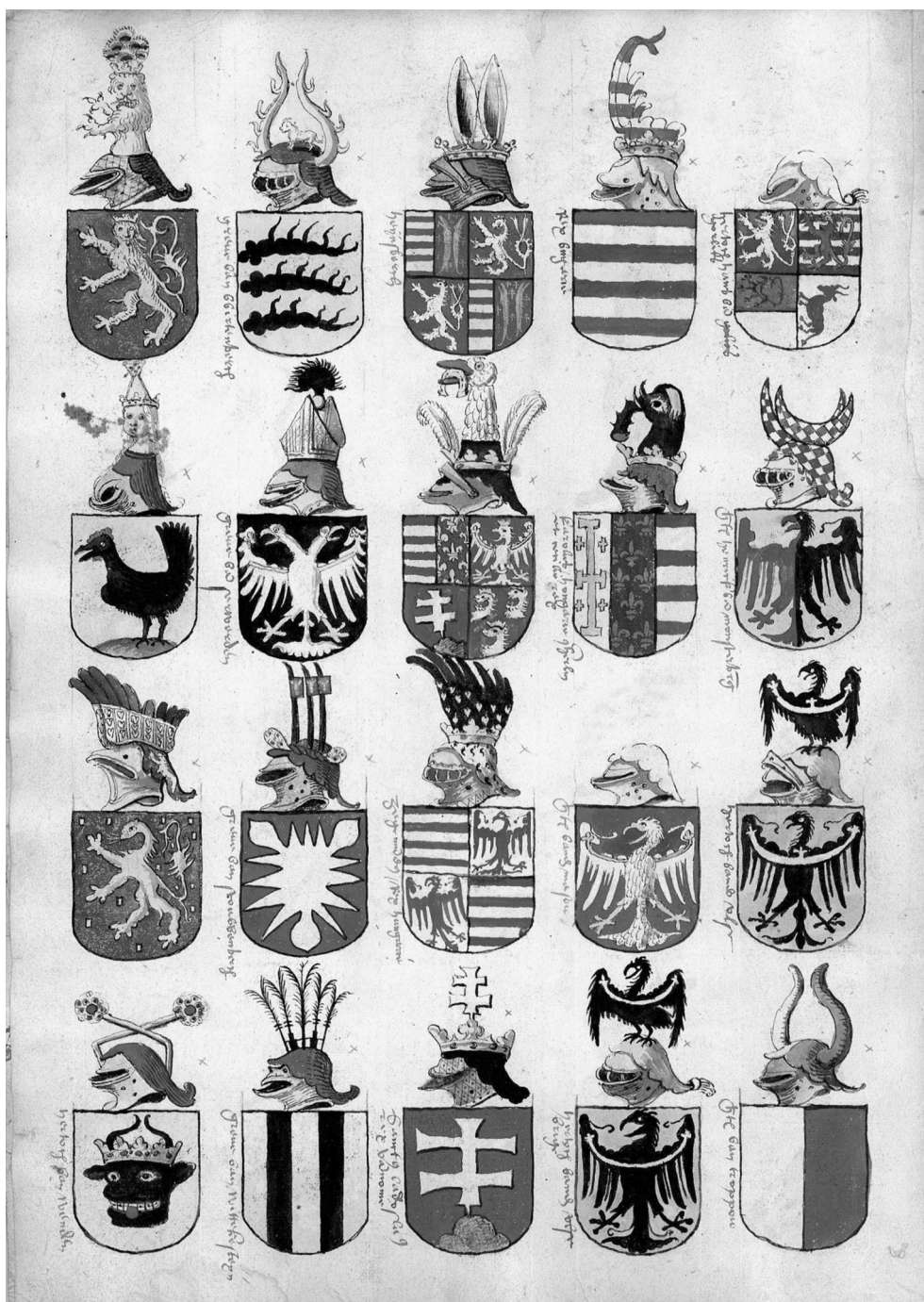
⁷⁴ Janse, *Ridderschap*, 289, legt een verband tussen de afname van militaire participatie onder de edelen en de toenemende aandacht voor het geslacht in deze periode; zie ook Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 90-91.

⁷⁵ F. Buylaert, W. de Clercq en J. Dumolyn, 'Sumptuary legislation, material culture and the semiotics of "vivre noblement" in the county of Flanders (14th-16th centuries)', *Social history*, XXXVI (2011) 393-417.

⁷⁶ Gunn en Janse, ed., *The court as a stage*; W. Paravicini, 'The court of the dukes of Burgundy. A model for Europe?', in: R.G. Asch en A.M. Birke, ed., *Princes, patronage and nobility. The court at the beginning of the Modern Age, c. 1450-1650* (Oxford, 1991) 69-102.

⁷⁷ F. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam, 1987); R. Sleiderink, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)* (Amsterdam, 2003); G.J.M. Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (Kampen, 1992); M. Vale, *The princely court. Medieval courts and culture in North-West Europe* (Oxford, 2004).

Abbeelding uit het 'Kopie-wapenboek Gelre' van Jan van Lockhorst en Adriana van der Does, omstr. 1500, toegeschreven aan de Leids kunstenaar Cornelis Enghebrechtsz en vervaardigd naar het befaamde wapenboek van de heraut Gelre (coll. Hoge Raad van Adel, 's-Gravenhage)

het Bourgondische hof, dat zich kon meten met de grote vorstelijke hoven van Europa.⁷⁸ Ook over de hoven van de landvoogdessen uit de Habsburgse periode is geschreven.⁷⁹ De studies over de Bourgondisch-Habsburgse hoven zijn te talrijk om op te sommen; ze betreffen vrijwel alle aspecten van het hofleven: van het rijke mecenaat van de vorsten tot het dagelijkse functioneren van het hof.⁸⁰

Het vorstelijke hof was de plaats waar sociale gedragscodes waren ontstaan, in het bijzonder die van hoofsheid (*courtoisie*) en ridderlijkheid (*chevalerie*). De leken ridderorden die in de Nederlanden vanaf de late veertiende eeuw opgericht werden, liggen in het verlengende hiervan. Hertog Albrecht van Beieren richtte rond 1382 in Henegouwen de orde van Sint Anthonis op, terwijl zijn zoon Willem als tegenreactie de Hollandse orde van de Tuin creëerde in 1390.⁸¹ In 1468 stichtte hertog Adolf van Gelre een aan Maria gewijde ridderorde uit dankbaarheid omdat hij zijn oom hertog Jan van Kleef had verslagen.⁸² De belangrijkste ridderorde was echter de Bourgondische orde van het Gulden Vlies, die in 1430 door hertog Filips de Goede werd opgericht.⁸³ Aanvankelijk richtten historici zich op het religieuze karakter van de ridderorden, maar inmiddels worden vooral hun sociaal-politieke doeleinden benadrukt. De ridderorden waren niet slechts een middel in handen van de vorst om de hoge adel aan zich te onderwerpen. Tijdens de kapittels van de orde het Gulden Vlies ontmoetten vorst en edelen elkaar als ‘gelijken’, zonder twijfel verleende het exclusieve lidmaatschap aanzien aan het selecte gezelschap.⁸⁴

⁷⁸ Veel onschatbaar onderzoek is geïnitieerd en verricht door W. Paravicini, wiens belangrijkste bijdragen zijn gebundeld in: W. Paravicini, *Menschen am Hof der Herzöge von Burgund. Gesammelte Aufsätze*, K. Krüger, H. Kruse en A. Ranft, ed. (Stuttgart, 2002); *Noblesse. Studien zum adeligen Leben im spätmittelalterlichen Europa*, U.C. Ewert, A. Ranft en S. Selzer, ed. (Sigmaringen, 2012); zie ook zijn *Guy de Brimeu. Der Burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen* (Bonn, 1975). Tevens is Paravicini verantwoordelijk voor het webportaal *Prosopographia Burgundica* (prosopographia-burgundica.org).

⁷⁹ L.V.G. Gorter-Van Royen, *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden. Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V* (Hilversum, 1995); J. Kerkhoff, *Maria van Hongarije en haar hof 1505-1558. Tot plichtsbetrachting uitverkoren* (Hilversum, 2008).

⁸⁰ Borchert, ed., *Staging the court*; D. Eichberger, A.-M. Legaré en W.N.M. Hüskens, ed., *Women at the Burgundian court. Presence and influence* (Turnhout, 2010); H. Meconi, *Pierre de la Rue and musical life at the Habsburg-Burgundian court* (Oxford, 2003) A.G. Pearson, *Envisioning gender in Burgundian devotional art, 1350-1530. Experience, authority, resistance* (Aldershot, 2005); C. Niedermann, *Das Jagdwesen am Hofe Herzog Philipps des Guten von Burgund* (Brussel, 1995); P. Janssens, ‘La vie de cour, la noblesse et la chasse’, in: P. Janssens en S. Zeischka, ed., *La noblesse à table. Des ducs de Bourgogne aux rois des Belges* (Brussel, 2008) 150-163. Zie ook de vele relevante bijdragen in de serie *Publications du Centre Européen d’Etudes Bourguignonnes*, onder redactie van J.-M. Cauchies; en het themanummer ‘Les étrangers à la cour de Bourgogne: statut, identité, et fonctions’, *Revue du Nord*, LXXXIV (2002).

⁸¹ Van Oostrom, *Het woord van eer, 172-174*; C. Chaussier en G. van Innis, *L’ordre des chevaliers de Saint-Antoine en Hainaut (XIVe-XVe s.)* (Brussel, 1994). Zie voor de geestelijke ridderorden in de noordelijke Nederlanden: J.A. Mol, *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum, 2011).

⁸² Nijsten, *Het hof van Gelre*, 239-240.

⁸³ P. Cockshaw en C. van den Bergen-Pantens, ed., *L’ordre de la Toison d’or, de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505). Idéal ou reflet d’une société?* (Brussel-Turnhout, 1996); F. de Gruben, *Les chapitres de la Toison d’Or à l’époque bourguignonne (1430-1477)* (Leuven, 1997); R. de Smedt, ed., *Les chevaliers de l’Ordre de la Toison d’or au XVe siècle* (Frankfurt am Main, 2000).

⁸⁴ S. Dinnebeil, ‘Der Orden vom Goldenen Vlies und die Beherrschung des Adels – Karl als Herr oder Ordensbruder?’, in: K. Oschem en R.C. Schwinges, ed., *Karl der Kühne von Burgund. Fürst zwischen europäischem Adel und der Eidgenossenschaft* (Zürich, 2010) 171-183; J. Haemers, ‘Opstand adelt? De rechtvaardiging van het politieke verzet van de adel in de Vlaamse Opstand (1482-1492)’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXXIII (2008) 586-608.

In de omgeving van de vorst werd gedebatteerd over ware adeldom en de adellijke deugden. Dit debat kreeg op literaire en intellectuele wijze gestalte, waarbij er in het geval van het Hollandse hof vanuit het perspectief van de graaf vaak kritiek werd geleverd op de edelen.⁸⁵ Aan het Bourgondische hof werd in kronieken en humanistische traktaten, die onder de edelen circuleerden, intensief gediscussieerd over de spanning tussen deugd en afkomst. Deze teksten moeten worden begrepen als een aansporing tot een deugdzaam leven (in dienst van de vorst) en een onderwijzing in de adellijke deugden; daarmee stonden ze niet haaks op de praktijk van het adellijke leven.⁸⁶ De vraag is in hoeverre deze debatten over ware adel zich buiten het hof verspreidden en van invloed waren op het begrip van adeldom in de samenleving. In bredere zin geldt deze vraag ook voor de diffusie van andere modes aan het vorstelijke hof, die betrekking hadden op kleding, gewoonten, luxe objecten en mecenaat. Met betrekking tot de noordelijke Nederlanden kan ook gevraagd worden of de afwezigheid van een vorstelijk hof de verspreiding van ideeën over adeldom en ridderlijkheid in de middeleeuwen heeft belemmerd.⁸⁷

Het leven aan het adellijke hof

Over de adellijke hoven in de Nederlanden is in vergelijking tot het vorstelijk hof veel minder bekend. Er zijn bijvoorbeeld nauwelijks gevalstudies over de politieke en economische functies of de huishoudelijke organisatie van het adellijke hof, terwijl dat de plaats was waar edelen hun hoge sociale status tentoonspreidden door een ostentatieve consumptie en een adellijke vrijetijdsbesteding. Het leven aan het adellijke hof is vanzelfsprekend minder goed gedocumenteerd dan dat aan het vorstelijke hof, maar vanuit een interdisciplinaire invalshoek liggen er nog genoeg mogelijkheden voor onderzoek.⁸⁸

- ⁸⁵ J.W.J. Burgers, 'Het beeld van de adel bij Melis Stoke. De adelspolitiek van de Hollandse graven in het begin van de veertiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXII (1997) 469-486; Janse, *Ridderschap*, 22-25; J. Verbij-Schillings, *Beeldvorming in Holland. Heraut Beyer en de historiografie omstreeks 1400* (Amsterdam, 1995).
- ⁸⁶ A. Vanderjagt, *Qui sa vertu anoblist. The concepts of noblesse and chose publique in Burgundian political thought* (Groningen, 1981); idem, 'The princely culture of the Valois dukes of Burgundy', in: M. Gosman, A.J. MacDonald en A. Vanderjagt, ed., *Princes and princely culture, 1450-1650* (2 dln.; Leiden, 2003), II, 51-79; B. Sterchi, *Über den Umgang mit Lob und Tadel. Normative Adelsliteratur und politische Kommunikation im burgundischen Hofadel, 1430-1506* (Turnhout, 2005); F. Buylaert en J. Dumolyn, 'Beeldvorming rond adel en ridderschap bij Froissart en de Bourgondische kroniekschrijvers', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXIII (2008) 609-632.
- ⁸⁷ Vgl. Noomen, *De stinzen*, 90-101. Zie in dit opzicht ook de rol van herauten: W. van Anrooij, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (Amsterdam, 1990); het themanummer 'Le héraut, figure européenne (XIVe-XVIe siècle)', *Revue du Nord*, LXXXVIII (2006); T. Hiltmann, 'Un État de noblesse et de chevalerie sans pareilles? Tournais et hérauts d'armes à la cour des ducs de Bourgogne', in: W. Paravicini, ed., *La cour de Bourgogne et l'Europe. Le rayonnement et les limites d'un modèle culturel* (Ostfildern, 2013) 251-286; F. Viltart en H. Simonneau, 'City heralds in the Burgundian Low Countries' en W. van Anrooij, 'King of Arms of the Ruwieren. A special function in the German Empire', in: K. Stevenson, ed., *The herald in late medieval Europe* (Woodbridge, 2009) 93-110, 111-132. T. Hiltmann beheert tevens het webportaal heraudica.org. Zie voor het adellijke boekenbezit de essentiële studies van H. Wijsman, *Luxury bound. Illustrated manuscript production and noble and princely book ownership in the Burgundian Netherlands (1400-1550)* (Turnhout, 2010) en C. van Hoorebeek, 'La ville, le prince et leurs officiers en Flandre à la fin du Moyen Age. Livres et lectures de la famille de Baenst', *Le Moyen Age*, CXIII (2007) 45-67.
- ⁸⁸ Zie bijv. A.A. Arkenbout, *Frank van Borselen. Het dagelijkse leven op zijn hoven in Zeeland en het Maasmondgebied* (Rotterdam, 1994); W. Hupperetz en J.M. van Winter, ed., *Dagelijks leven op kastelen in Limburg (1350-1600). Voeding en voedselbereiding* (Venlo, 1995). Zie ook de bijdragen van A. Janse over de Hollandse hoven in: W. Paravicini, e.a., ed., *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Grafen und Herren* (2 dln.; Ostfildern, 2012); A. van Steensel,

De adellijke status kwam in versteende vorm tot uitdrukking in het kasteel, dat zich van een verdedigbaar mottekasteel tot stenen burcht had ontwikkeld in de middeleeuwen.⁸⁹ Alleen de rijkste edelen konden zich een kostbaar kasteel veroorloven. De bewoning van een omgrachte hofstede met poort en ophaalbrug volstond daarom in laatmiddeleeuws Holland voor edelen die een ridderlijke levensstijl voerden.⁹⁰ Voor personen die de adellijke status nastreefden, stond het verwerven van een kasteel of hofstede hoog op het lijstje.⁹¹ De adellijke status van de kasteelbewoners kwam tot uitdrukking in het interieur en de inrichting van het kasteel en hof.⁹² Aan het begin van de zestiende eeuw drong bijvoorbeeld de invloed van de architectuur van de renaissance uit Italië door in de Nederlanden. Zo trok Filips van Bourgondië, heer van Blaton, schilders en beeldhouwers aan om zijn kasteel te West-Souburg te laten renoveren in renaissancistische stijl en voerde ook de daarbij behorende hofhouding.⁹³

Verskillende aspecten van het adellijke leven komen in regionale adelsstudies aan de orde. Dit geldt bijvoorbeeld voor de jacht met honden en roofvogels, het bezitten van zwanen en duiven of het fokken van paarden. De samenstelling van deze honoraire privileges verschilde per regio. Ook wanneer deze rechten niet strikt voorbehouden waren aan edelen, maar bijvoorbeeld verbonden waren aan het bezit van een heerlijkheid, gaven zij nog uitdrukking aan de hoge status van de bezitter.⁹⁴ Regelgeving op dit vlak was gewoonterrechtelijk tot stand gekomen en werd door de Bourgondisch-Habsburgse vorsten niet geüniformeerd. Hetzelfde gold voor het dragen van kleding

- 'De middeleeuwse heren en vrouwen van Sint-Maartensdijk. Bezitters van een hoge heerlijkheid, kasteel en adellijk hof (1354-1558)', *Jaarboek van de Kastelenstichting Holland en Zeeland* (2010) 7-23, 153-156.
- ⁸⁹ Zie in het algemeen: H.L. Janssen, 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen', in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, ed., *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht, 1996) 15-111. Voor regionale overzichten: J.-L. Fray, *Villes et bourgs de Lorraine. Réseaux urbains et centralité au Moyen Age* (Clermont-Ferrand, 2006); Noomen, *De stinzen*; W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen, 1987; oorspr. 1973); W.M.H. Hupperetz, e.a., ed., *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel* (Venlo, 1996); W. Hupperetz, B. Olde Meierink en R. Rommes, ed., *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen (1000-1800)* (Utrecht, 2005); B. Olde Meierink, e.a., ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht, 1995); J.P. van den Broecke, *Middeleeuwse kastelen van Zeeland. Bijzonderheden over burchten en ridderhofsteden* (Delft, s.a.); A. van Oirschot, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant, hun bewoners en bewogen geschiedenis* (Rijswijk, 1981); F.M. Eliëns en J. Harenberg, *Middeleeuwse kastelen van Gelderland* (Delft, 1984); J.W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland: hun bewoners en bewogen geschiedenis* (Rijswijk, 1981); P. Beausart en A. Salamagne, ed., *Châteaux chevaliers en Hainaut au Moyen Age* (Brussel, 1995). Zie voor bijdragen over de kastelengeschiedenis van historische, archeologische en kunsthistorische aard ook het *Jaarboek Kastelenstichting Holland en Zeeland*; het tijdschrift *Château Gaillard. Études de Castellologie Médiévale*; de serie *Actes du colloque international organisé au château fort d'Écaussinnes-Lalaing* (onder redactie van J.-M. Cauchies).
- ⁹⁰ Janse, *Ridderschap*, 124-126; R.F.J. van Drie, 'Inhoud en gebruik van de begrippen ridderschap en ridderhofstad in het Nedersticht gedurende de 16e eeuw', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, XL (1986) 67-99.
- ⁹¹ W. de Clercq, J. Dumolyn en J. Haemers, "'Vivre noblement". Material culture and elite identity in late medieval Flanders', *Journal of interdisciplinary history*, XXXVIII (2007) 1-31.
- ⁹² O. de Bruyn, 'Une Renaissance de l'art des jardins antique? L'imitation des modèles perses, grecs et romains dans l'aménagement des jardins des châteaux des anciens Pays-Bas au XV siècle', in: J.-M. Cauchies en J. Guisset, ed., *Le château, autour et alentours (XIVe-XVIe siècles). Paysage, parc, jardin et domaine* (Turnhout, 2008) 73-87; J. Leclercq-Marx, 'Entre archéologie et histoire matérielle. Pour une étude du décor des cheminées médiévales', in: J.-M. Cauchies en J. Guisset, ed., *Du métier des armes à la vie de cour, de la forteresse au château de séjour. Familles et demeures aux XIVe-XVIe siècles* (Turnhout, 2005) 37-54.
- ⁹³ J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524) bisschop van Utrecht, als protagonist van de Renaissance. Zijn leven en maecenaat* (Zutphen, 1980) 92, 127-129.
- ⁹⁴ De Win, 'Queeste'.

gemaakt van kostbare zijden stoffen, waar in Vlaanderen in 1497 beperkingen aan werden gesteld door Filips de Schone.⁹⁵

Jonge edelen werden aan het adellijke hof opgevoed. In deze omgeving konden ze zich de adellijke mentaliteit en gedragsnormen eigen maken, daarom brachten edelen tijdens hun jeugd vaak tijd door aan verschillende hoven. Voor zowel zonen als dochters was de opvoeding vooral praktisch van aard, maar er circuleerden ook traktaten over de ideale opvoeding van edelen.⁹⁶ Met uitzondering van degenen die een carrière als geestelijke ambieerden, was de formele scholing van edelen beperkt, al volgden sommigen onderwijs aan klooster- of stadsscholen. Vanaf de late veertiende eeuw zijn er inschrijvingen van edelen terug te vinden in de universitaire matrikels. Ze waren aanvankelijk vooral afkomstig van families die een ambtelijke carrière in kerkelijke of vorstelijke dienst nastreefden. Aan het einde van de vijftiende eeuw werd het gangbaar dat zonen van hoge edelen enig academisch onderwijs genoten. Ze stonden dan onder de hoede van een tutor, in de zestiende eeuw veelal humanistische geleerden.⁹⁷ De adel in de Nederlanden stond dus geenszins afwijzend tegenover academische scholing, maar de precieze motieven daartoe werden bepaald door de positie van de betrokken families.

Familiestrategieën en de herinnering aan het voorgeslacht

De samenstelling van de adellijke populatie was onderhevig aan voortdurende verandering door natuurlijk verloop en door sociale en geografische mobiliteit. Om deze sociale dynamiek te begrijpen proberen historici de patronen in de keuzes die edelen maakten om hun rijkdom, macht en status te consolideren en te vergroten, bloot te leggen. De familie was de spil in deze adellijke reproductiestrategieën, omdat de overdracht van bezit, ambten en sociale netwerken voornamelijk via vererving en huwelijk verliep.⁹⁸ Afhankelijk van de aard van de bezitsrechten waren edelen bij de

⁹⁵ R. van Uytven, 'Showing off one's rank in the Middle Ages', in: W. Blockmans en A. Janse, ed., *Showing status. Representation of social positions in the Late Middle Ages* (Turnhout, 1999) 28-30.

⁹⁶ A.-M. van Gendt, "'In future times more than during your lifetime'". The reception of Christine de Pizan in the Low Countries', in: S. van Dijk, e.a., ed., *'I have heard about you'. Foreign women's writing crossing the Dutch border. From Sappho to Selma Lagerlöf* (Hilversum, 2004) 84-93; B. Schnerb, 'L'éducation d'un jeune noble à la cour de Philippe le Bon d'après les Enseignements paternels de Ghillebert de Lannoy', in: J. Paviot e.a., ed., *Liber amicorum Raphaël de Smedt* (4 dln.; Leuven, Parijs, 2001), IV, 113-132; zie ook A. Naber, 'Bourgondische edelen en hun opvoeding', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop, ed., *Scholing in de Middeleeuwen* (Hilversum, 1995) 239-253.

⁹⁷ Van Steensel, *Edelen*, 327-333; H. de Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten in de zestiende eeuw. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCIII (1980) 410-432; A. Janse, 'The education of the noble Wasse-naar family', in: K. Goudriaan, J. van Moolenbroek en A. Tervoort, ed., *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden, 2004) 33-49; S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland – een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande, ca. 1380-1650* (Leeuwarden, 1996) 42-45.

⁹⁸ Vele waardevolle biografieën van edelen en genealogieën van adellijke families zijn en worden door (amateur)historici gepubliceerd. Sommige studies bespreken een geslacht vanuit een breder politiek of sociaal-economisch perspectief, zoals: J.A. Coldewij, *De heren van Kuyc, 1096-1400* (Tilburg, 1981); R. Born, *Les Croy. Une grande lignée henmuyère d'hommes de guerre, de diplomates, de conseillers secrets, dans les coulisses du pouvoir, sous les ducs de Bourgogne et la maison d'Autriche (1390-1612)* (Brussel, 1981); idem, *Les Lalaing. Une grande 'mesnie' henmuyère (1096-1600)* (Brussel, 1986); J.-M. Duvoquel, ed., *Albums de Croÿ* (26 dln.; Brussel, 1985-1992); Th.A.A.M. van Amstel, *De heren van Amstel, 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestigen in het Hertogdom Brabant na 1296* (Hilversum, 1999); W.A. van der Ham, *Macht en gezag in het markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum, 2000); G. Croenen, *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* (Leuven, 2003); B. Koene, *Voor God, graaf en geslacht. De kroniek van de ridders van Assendelft* (Hilversum, 2005); H.M. Brokken, ed., *Heren van stand. Van Wasseenaar 1200-2000. Acht-*

overdracht van het patrimonium gebonden aan twee erfrechtelijke regimes: het gewoonterecht en het leenrecht. Beide kenden variaties in tijd en plaats, bijvoorbeeld met betrekking tot het principe van mannelijke primogenituur.⁹⁹ De overdracht van goederen via huwelijk was eveneens onderworpen aan het lekenrecht; daarnaast legde het kerkelijke recht beperkingen op aan de partnerkeuze. Dit alles maakte de huwelijks- en verervingsstrategieën van edelen een complexe aangelegenheid.¹⁰⁰ De keuzes van edelen uit het repertoire van mogelijke strategieën werd enerzijds bepaald door de status van de betrokken families en anderzijds door de specifieke context waarin keuzes werden gemaakt.¹⁰¹

De adellijke familie had een gelaagde structuur. Om het kerngezin functioneerde de familie in bredere zin: de maagschap, oftewel de bloed- en aanverwanten die in beeld kwamen wanneer het ging om bezitskwesties of schending van de familie-eer. Naast deze horizontale, cognatische opvatting van verwantschap, kenden middeleeuwse edelen een verticaal, agnatisch begrip van verwantschap. Ze behoorden tot een geslacht, dat enger en ruimer kon worden begrensd. In ruime zin omvatte het geslacht alle families die erkenden een gedeelde afstamming te hebben. De continuïteit van het geslacht kwam tot uitdrukking in het dragen van dezelfde naam en het voeren van hetzelfde familiewapen. Het patrilineaire geslacht – de opeenvolgende generaties in het bezit van een stamgoed – wordt door historici onderscheiden als het geslacht in enge zin, dat vaak in het Frans als de *lignage* of *lignée seigneuriale* wordt aangeduid. Een geslacht als collectieve identiteit kon derhalve onderverdeeld zijn in verschillende familietakken, die zich symbolisch onderscheidden door variaties aangebracht in het heraldisch wapen of de geslachtsnaam.¹⁰²

Afstamming genereerde sociale status en was daarom een van de definiërende aspecten van adeldom, maar van *het* adellijk geslachtsbewustzijn was geen sprake. In Vlaanderen was dit bewustzijn in de late middeleeuwen – ingegeven door het feudale erfrecht – sterk patrilineair gestructureerd, terwijl edelen in Holland eerder hun

honderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis (Zoetermeer, 2001); M.P.J. Martens, ed., *Lodewijk van Gruuthuse. Maecenas en Europees diplomaat* (Brugge, 1992).

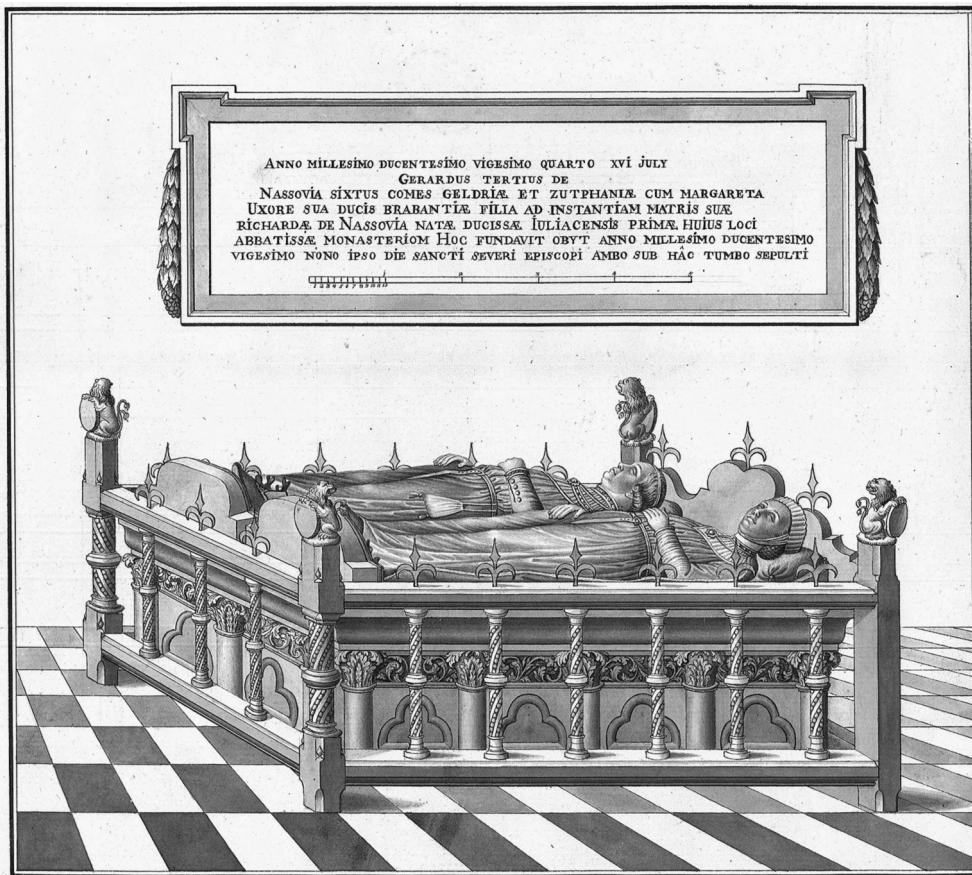
⁹⁹ Zie bijv. D. Heirbaut, *Over lenen en families. Een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305)* (Brussel, 2000); D.W. Sabeian en S. Teuscher, 'Kinship in Europe. A new approach to long-term development', in: iidem en J. Mathieu, ed., *Kinship in Europe. Approaches to Long-Term Development (1300-1900)* (Oxford-New York, 2007) 1-32.

¹⁰⁰ A. van Steensel, 'Kinship, property and identity. Noble family strategies in late-medieval Zeeland', *Journal of family history*, XXXVII (2012) 247-269; A. Janse, 'Marriage and noble lifestyle in Holland in the Late Middle Ages', in: Blockmans en Janse, ed., *Showing status*, 113-138; E. Bousmar, 'Des alliances liées à la procréation. Les fonctions du mariage dans les Pays-Bas Bourguignons', *Mediaevistik*, VII (1994) 11-69; P.N. Noomen, 'Consolidatie van familiebezit en status in middeleeuws Friesland', in: J.A. Mol, ed., *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden, 1994) 73-174.

¹⁰¹ Twee onderbelichte thema's zijn de strategie van edelen om kinderen onder te brengen in kerk en klooster en de positie van onwettige kinderen; zie onder meer: E. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600* (Leeuwarden-Mechelen, 1994); K. Kuiken, 'Bevoorrechte bastaarden. Hun identificatie en sociale identiteit in Holland (1200-1523)', *Virtus*, XVI (2009) 133-152.

¹⁰² Van Steensel, *Edelen*, 346-370; M. Nassiet, 'Nom et blason. Un discours de filiation et de l'alliance (XIVe-XVIIIe siècle)', *L'Homme*, XXXIV (1994) 5-30.

Grafmonument van graaf Gerard IV van Gelre en Zutphen en zijn vrouw Margaretha van Brabant in de Munsterkerk te Roermond (tekening, Hendrik Baur, 1803; coll. Hoge Raad van Adel, 's-Gravenhage)

cognatische afstamming benadrukten.¹⁰³ Er was in dit opzicht sprake van verscheidenheid, ook tussen adellijke families. Hoge edelen voerden in sommige gevallen een ware dynastieke politiek – ondersteund door chroniqueurs en humanistische geleerden – om de ouderdom van hun voorgelacht en hun regionale geschiedenis te verbinden met hun contemporaine sociaal-politieke ambities, terwijl niet-edelen met adellijke aspiraties zich probeerden te associëren met gevestigde geslachten.¹⁰⁴ De nadruk op de eigen afstamming was tevens een strategie van edelen om zichzelf binnen de adel te onderscheiden – in deze zin stond de identiteit van het geslacht haaks op die van de adel als sociale groep. Tegelijkertijd creëerden de huwelijksbanden – edelvrouwen waren in deze zin essentiële schakels – tussen geslachten cohesie binnen de adel als groep.¹⁰⁵

Om de herinnering aan het voorgelacht in stand te houden knoopten de edelen banden aan met kloosters en kerken. Over stichtingen en over de schenking van bezittingen door vorsten en edelen aan religieuze instellingen in de Nederlanden gedurende de centrale middeleeuwen is weinig bekend in vergelijking tot omliggende landen.¹⁰⁶ Sommige religieuze instellingen waren in de late middeleeuwen geheel bestemd voor adellijke dochters, zoals de kapittelkerk van Sint-Waltrudis in Henegouwen en het klooster Leeuwenhorst in Holland. Ongehuwde dochters vonden onderdak in kloosters, tegelijkertijd kregen adellijke netwerken gestalte rond deze instellingen.¹⁰⁷ De kloosterkerk was voor edelen ook een gewilde begraafplaats, omdat men dan verzekerd was van de voorbeden van de religieuze gemeenschap. Edelen werden nog vaker in de lokale (parochie)kerk begraven.¹⁰⁸ De banden tussen adellijke families en kloosters en kerken werden bevestigd door de stichting van kapellen en altaren en de schenking van glasramen. Daarnaast stichtten edelen voor zichzelf en hun verwanten memoriedien-

¹⁰³ Buylaert, *Eeuwen*, 67-69, 75-79; Janse, *Ridderschap*, 289; voor de Duitse landen is de suggestie gedaan dat er in de late middeleeuwen de nadruk op het geslacht verschoof naar de *lignage*: J. Morsel, 'Le médiéviste, le lignage et l'effet de réel. La construction du Geschlecht par l'archive en Haute-Allemagne à partir de la fin du Moyen Âge', *Revue de synthèse*, CXXV (2004) 83-110.

¹⁰⁴ V. Soen, 'La causa Croÿ et les limites du mythe bourguignon. La frontière, le lignage et la mémoire', in: J.-M. Cauchies en P. Peporte, ed., *Mémoires conflictuelles et mythes concurrents dans les pays bourguignons (ca 1380-1580)* (Turnhout, 2012) 81-97; R. van der Laarse, 'De ontdekking van de Oudheid. Adellijke identiteitspolitiek in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Virtus*, XVIII (2011) 9-42; Th. Porck, 'Een Rijnlandse serie adelskronieken (1533-1542). Het zogenaamde "Voorste Haagsche Handschrift"', *Millennium*, XX (2006) 44-62; P. de Win en F. van der Jeught, 'De grafzerk van Josine van Reimerswaal (†1528) te Mechelen. Een luisterrijke grafsteen voor een eigengereide schoonmoeder' en 'Het grafmonument van Josine van Reimerswaal (†1528). Enkele interessante aanvullingen', *Handelingen. Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, CIX (2005) 206-244, en CXII (2008) 209-215.

¹⁰⁵ De plaats van edelvrouwen in de middeleeuwse Nederlanden verdient meer aandacht, maar bij voorkeur door een explicieter gender-perspectief en de integratie van hun geschiedenis in bestaande benaderingen dan door afzonderlijke studies over edelvrouwen; vgl. K. Kuiken, 'Laatmiddeleeuwse dames. Van genealogie naar groepsportret', *Virtus*, XIV (2007) 57-75.

¹⁰⁶ J. Lieven, *Adel, Herrschaft und Memoria. Studien zur Erinnerungskultur der Grafen von Kleve und Geldern im Hochmittelalter (1020 bis 1250)* (Bielefeld, 2008); A.-J. Bijsterveld, *Do ut des. Gift giving, memoria, and conflict management in the medieval Low Countries* (Hilversum, 2007).

¹⁰⁷ Koch, *De kloosterpoort*; G. Despy, 'Les chapitres de chanoinesses nobles en Belgique au Moyen Âge', *Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique*, XXXVI (1956) 169-179; G. de Moor, *Verborg en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum, 1994) 477.

¹⁰⁸ Zie voor een inspirerende studie over adellijke status, masculiniteit en lichamelijke in relatie tot dood en begravenis: D. Westerhof, *Death and the noble body in Medieval England* (Woodbridge, 2008).

sten met de daarbij behorende liefdadigheid. Grafmonumenten en memorieschilderijen hielden de herinnering aan het aanzien van de adellijke families in leven en stimuleerden de aanschouwer om voor het zielenheil de overleden weldoeners te bidden.¹⁰⁹ Het onderzoek naar de adellijke memoriecultuur in de Nederlanden is evenwel nog te anekdotisch om algemene conclusies te trekken over de ontwikkeling van het adellijke geslachtsbewustzijn.¹¹⁰

Vooruitblik: revisie en synthese

Uit dit beknopte overzicht van de trends in de recente geschiedschrijving over de adel in de middeleeuwse Nederlanden kan worden geconcludeerd dat de kennis over de adellijke aristocratie in de centrale middeleeuwen in het licht van nieuwe gezichtspunten in het internationale adelsonderzoek op veel punten toe is aan herziening. Het onderzoek naar de adel in de late middeleeuwen, waarin de kustgewesten en regionale benaderingen de overhand hebben gekregen, behoeft daarentegen een synthese van de huidige stand van het onderzoek. Er kan tevens worden gesteld dat er in het adelsonderzoek een wisseling in perspectief heeft plaatsgevonden: een verschuiving van een politiek-juridisch naar een sociaal-culturele invalshoek. Deze wending in de adelsgeschiedenis weerspiegelt een algemene historiografische ontwikkeling, die van een toegenomen invloed van de cultuurgeschiedenis op de politieke en sociaal-economische geschiedenis.

In het adelsonderzoek ligt dientengevolge het accent tegenwoordig op de keuzes van edelen en de strategieën van adellijke families om hun bevoorrechte positie zeker te stellen onder veranderende politieke en sociaal-economische omstandigheden. Bovendien is door het inzicht dat adeldom niet bestond als stabiele identiteit, maar voortdurend moest worden waargemaakt door het (op)voeren van een adellijke levensstijl, het onderzoek naar de symbolische en materiële verbeelding van de adellijke status door gedrag, handelingen en bezit in een nieuw licht komen te staan.

De belangrijkste studies over de adel in de middeleeuwse Nederlanden hebben een regionale inslag. Dit geldt voor de oudere werken over Gelre, Namen, Vlaanderen en het Sticht, alsook voor de recentere studies over Holland, Vlaanderen en Zeeland. De beproefde regionale detailstudie is dus een vruchtbare manier gebleken om de positie en rol van de adel in de middeleeuwse samenleving in kaart te brengen, in het bijzonder wanneer de structuur en ontwikkeling van de adellijke populatie over langere tijd nauwkeurig wordt ontleed door middel van prosopografisch onderzoek of een kwan-

¹⁰⁹ O.G. Oexle, 'Memoria und Memorialbild', in: K. Schmid en J. Wollasch, ed., *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter* (München, 1984) 384-440; T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (Turnhout, 1999); K. Kuiken en A. van Poelgeest, 'Memory ende hueghenisse. Middeleeuwse memoriecultuur in een Hollands adelsdorp', *Virtus*, XVIII (2011) 45-64. Zie ook de casus van het klooster Scheut bij Brussel het themanummer 'De karthuize van Scheut en Rogier van der Weijden', *Millennium*, XXIII (2009). Van belang is ook de database van het Medieval Memoria Online-project (memo.hum.uu.nl) onder leiding van T. van Bueren.

¹¹⁰ Op het gebied van de zegelkunde, wapenkunde of heraldiek—essentiële hulpvakken voor de adelsgeschiedenis—wordt helaas nog maar weinig onderzoek gedaan; zie bijv. R. Alma, C. Gietman en A. Mensema, ed., *Adel en heraldiek in de Nederlanden. Adellijke identiteit en representatie* (Hilversum, 2012); en ook de bijdragen in *De Nederlandsche Leeuw*, het tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde.

titatieve analyse van het aantal adellijke geslachten. Een belangrijke meerwaarde van deze arbeidsintensieve benadering is dat ze grondig inzicht geeft in de vorming van adellijke elites en hun sociale heterogeniteit; daarmee ontsnappen ze aan de verkokerde blik van studies die zich bijvoorbeeld beperken tot edelen in vorstelijke dienst of adellijke grootgrondbezitters.

Deze regionale benaderingen kennen echter ook beperkingen. De genoemde studies hanteren, ten eerste, regionaal gebonden werkdefinities van adeldom die afgeleid zijn van de regionaal bepaalde kenmerken van de adellijke levensstijl en privileges. Dit is op zichzelf geheel correct omdat de in de adeldom belichaamde regels tot stand kwamen door gewoonterechtelijke en sociale praktijken. Het probleem is evenwel dat deze studies hierdoor voor verschillende methodologische benaderingen kiezen, vaak ook afgestemd op het beschikbare bronmateriaal. Het is hierdoor een ingewikkelde opgave op basis van deze regionale studies een systematische vergelijking te maken tussen de verschillende landen.¹¹¹ De regionale studies zijn, ten tweede, overwegend descriptief van aard. Het uitpluizen van adellijke geslachten en het analyseren van de factoren die van invloed waren op de evolutie van de adel is noodzakelijk, maar het empirische onderzoek naar de dynamiek van de sociale reproductie van adeldom heeft maar in mondjesmaat geresulteerd in de formulering van nieuwe theorieën over en verklaringen van de positie van de adel in de samenleving van de middeleeuwse Nederlanden. De geschiedenis van de adel is relatief goed gedocumenteerd en om die reden is het juist aan adelshistorici om dit potentieel te benutten door samen te werken met onderzoekers uit andere disciplines die over dezelfde thema's publiceren, maar tevens om de bredere historische vraagstukken over de politieke en sociaal-economische ontwikkelingen in de middeleeuwen in ogenschouw te nemen.

Ten slotte, de veranderlijke en heterogene samenstelling van de middeleeuwse adel heeft historici doen concluderen dat *de* adel niet bestond, maar dit is niets meer dan het verwerpen van een essentialistisch begrip van adeldom. Het identiteitsprobleem – hoe kunnen edelen in al hun verscheidenheid onder een noemer worden gebracht? – wordt er niet mee opgelost. De vele verschijningsvormen van adeldom voldoen niet aan één onveranderlijk kenmerk, maar wat zij gemeen hadden, kan begrepen worden in de zin van verwantschap, een familiegelegenheid die een zekere eenheid aanbrengt. Middeleeuwse edelen konden zodoende door hun tijdgenoten herkend worden *als* edelen en *als* behorend tot de adel, ook al varieerden de betekenis van hun afstamming, levensstijl en gedrag en de invulling gegeven aan de voorrechten die behoorden tot hun hoge sociale status. Er zijn ongetwijfeld nog andere manieren om deze veelheid terug te brengen tot een betekenisvolle eenheid, die als uitgangspunt kan dienen om de adel van de middeleeuwse Nederlanden te bestuderen op een wijze die complementair is aan de regionale benaderingen. In deze bijdrage zijn daartoe twee suggesties gedaan: enerzijds door een systematische vergelijking te maken tussen de adel in verschillende landen op

¹¹¹ A. Janse en M.J.M. Damen, 'Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXXIII (2008) 517-540.

VIRTUS 19 (2012)

basis van regionale deelstudies, anderzijds door de transregionale adelsnetwerken en de sociaal-culturele uitwisseling te bestuderen. Er kan dan pas worden vastgesteld hoe de adellijke families uit deze landen zich tot elkaar verhielden en in hoeverre er gesproken – ook vanuit een Europees perspectief – kan worden van *de* adel van *de* middeleeuwse Nederlanden.